

Apulumnak éppen földrajzi helyzete miatt, úgy is mint fővárosnak s úgy is mint legio-székhelynek éppen az onnan elágazó úthálózat miatt olyan szerepe is lehetett, mint a későrómai időben a Fenék-pusztai tábornak Pannoniában Keszthely mellett. Apulum keletkezését s fontosságát mi azonban nem a bányászattal, hanem azzal az észak—déli irányú, mondjuk, „gerinc-vonal”-al hozzuk kapcsolatba, amely Daciát a birodalommal valójában összekötő dunai szakasz két pontjáról, Viminacium-ból és Drobeta-ból kiindulva, Tibiscum-nál, Erdély dél-nyugati kapujánál egyesülve Sarmizegetusa, Apulum, Bruela, Potaissa, Napoca városokat kötötte össze. Ezen gerincen át ide futottak össze tehát Kolozsvár közvetítésével az északi limest tápláló utak is Nagyalmás—Mérea, illetőleg Szamosújvár felől. Ide vezettek azonban nyugatról, sarmata-területről is Szeged és Vecel vámállomásokkal a Maros mentén menő, valamint az Ampelum, Alburnus maior bányavidék útjai is. Apulum jelentősége a keleti limes szempontjából is tehát központi helyzetéből fakadt.⁷

A daciai határvédelmi rendszerben a háromszéki táborokat összefogó, Brassó melletti rozsnói tábor elszigeteltnek tűnik fel, ha nem tudnánk azt, hogy e tábor a Déli Kárpáton belül, jórészt az Olt mentén szintén út kapcsolta össze Apulummal. A vöröstoronyi szoroson belül találkozott ezen út a soha nem romanizált Havasalföldön át vezetett, de védművekkel ellátott oltmenti római úttal.

Ez a tereppel, a természeti adottságokkal számolva bámulatos céltudatossággal kiépített rendszer ad magyarázatot arra a sok közbeeső, itt nem érintett római telep- vagy éppen táborhely létesítésére, amelyek keletkezését annak előtte a hódítás szakaszaival, a romanizálás fokozatos előrehaladásával igyekeztek éppen a keleti oldalon bizonyítani.

IV. A KELETI HATÁRVONAL TÁBORHELYEI.

A ravennai névtelen¹ adatai alapján a táborsor egyes helyeit ORNSTEIN JÓZSEF antik helynevekkel igyekszik azonosítani.² Az ott megadott római mértföldek (m. p.) alapján összeveti az egymás közötti távolságokat is: Alsóilosva (*Urgum*) — XXXVI — Óvár-hely (*Ermerium*) — XXIV — Vécs (*Alincum*) — XIX — Gör-gényszentimre (*Capora*) — XX — Mikháza (*Iscina*) — XIII — Sóvárad (*Tirepsum*) — VII — Siklód (*Phira*). „Általában meg

⁷ Ezt legjobban Alföldi András kis Dacia-térképe illusztrálja. *Magyarország népei és a római birodalom*. A Magyar Szemle Kincestára 42. sz. 1934 c. mű végén.

¹ *Ravennatis Anonymi Cosmographia* a Kr. u. VII. századból.

² *A ravennai geographus ismeretlen daciai útvonala*. Arch. Ért. 1897, 391 kk és *Zur Bestimmung der Grenzen Daciens* ... 1898, 10 kk.

nem haladják ezen távolságok — mondja ORNSTEIN (Arch. Ért. 1897, 393.) az egy napi gyalogmenetet (3—4 mf. XV—XX m. p.), a mint az kölesönös támogatásra utalt védműveknél szükséges.“ FINÁLY GÁBOR nem osztja ezt a nézetet: „Mivel *Phira* és *Tirepsum* valószínűleg azonosak a Ravennas más helyén (370, 11, 12.) említett *Thira* és *Tiremsum* feketetengerparti helyekkel, a többi helyet is... alighanem keletebbre kell keresnünk.“³ Amennyiben ORNSTEIN nézete valamiképpen mégis beigazolódná, az Alsóilosva és Óvárhely közötti nagyobb távolság — nézetem szerint — az Óradna-felé való esetleges kitüremkedésben is lelheti magyarázatát.

Továbbiakban a bejárt védővonal egyes ismert vagy feltételezett táborhelyeit ismertetjük északról délre haladva. Nem idézzük a helyek eddigi teljes irodalmát, csak arra hivatkozunk, ami kizárólag topográfiai (ezúttal nem történeti) vizsgálódásainknál segítségünkre volt. A sor — mint már említettük — nem teljes. A vonal minden részének, minden vonatkozásban való, megvizsgálására egy nyár kevés; áttekintés szempontjából viszont az egyhuzamban történt vizsgálódás igen hasznos volt.

Nekünk is a „transversalis“ irányt kellett követnünk, ahol — vasutakban teljesen szegény vidékekről lévén szó — a közlekedés igen nehéz. Benzin- és gummihány, valamint hivatalos korlátozás miatt magángépkocsit, úgy szólván, sehol sem vehettünk igénybe; kénytelenek voltunk szerény, zsúfolt autobuszok mellett a megszállás alatt elhanyagolt utakon falusi szekerekkel és gyalogszerrel beérni. A terep korszerű kutatása ma különben is már csak terepjáró könnyű gépkocsival, amelyeket a honvédség használ, lehetséges. Fenn a hegyekben levő első limesvonal pontos felkutatása az egyes helyek ásatási programjával együtt lesz majd megvalósítható. Ezzel, a rövid idő és egészségi okok miatt, ez alkalommal csak itt-ott foglalkozhattunk.

A kutatásokba, szemlélődésekbe mindenütt igyekeztünk bekapcsolni a helyi értelmiséget, hivatásos és dilettáns kutatókat; megkerestük a ma már eltűnt maradványokra még itt-ott emlékező öregeket. Sok hasznos adatot nyertünk a nép értelmes fiaitól, főként székelyektől, de az épp oly készséges szászoktól és románoktól is. Kötelességünknek tartottuk, hogy a jövőre nézve s a tudomány érdekében a leletek, maradványok megővésére, megbecsülésére, a helyi közgyűjteményekkel való kapcsolatok felvételére biztassuk az illetékeseket, főként a hivatott értelmiséget. Miként egyes helyeken ki is emeljük, meglepő érdeklődést és támogatást találtunk a községi előljáróságok vezetőiben, az egyházak és iskolák előljáróinál. Reméljük, hogy sikerült a helyi érdeklődést felkelteni s helyi munkatársakat szerezni Dacia emlékeinek tanulmányozásához és megmentéséhez. Munkánk szíves és áldozatos támogatóinak e helyen is hálás köszönetet mondunk.

³ Id. fali térkép-magyarázata 1912, 19 „*Alincum*“ címszó alatt.

A mindmáig legértékesebb daciai limeskutatás⁴ Dacia északi védővonalának megvizsgálását éppen a Beszterce melletti Óvárhelynél (Burghallen) végzi. „Az itt levő castrumtól — mondja TORMA úttörő művében — Vécsig haladó útszakaszt nem járhatam ugyan be, de iránya mégis constatálható.“⁵ NEIGEBAUER, mikor megállapítja, hogy Besztercén római építményeknek semmi nyomát sem lehet találni, Várhelyről (nála: Burghalen) régi téglas és vastárgyak leleteit és egy római út nyomait említi.⁶ Tábort tehát nem ismer még. TORMA a „castrum romjai“-t is említi s egy felirat alapján a *cohors I Alpincrum*-ot helyezi ide.⁷ Nem mondja meg azonban, hogy merre feküdt a tábor. Az az érzésünk, hogy nem is járt Várhelyen, hiszen, mint hallottuk, az útszakaszt sem látta.

Antik neve *Arcobadara* lett volna.⁸ ORNSTEIN viszont, mint e fejezet elején mondtuk, egy Bilak-on, a közelben lelt római felirat⁹ alapján *Ermerium*-mal azonosítja s ebből a szerény és vitatható adatból építi fel egész teóriáját a keleti limes táborhelyeinek antik megnevezéseit illetőleg.

ACKNER¹⁰ csak annyit mond, mint NEIGEBAUER. GOOSS¹¹ viszont már ölnyi magasságú és vastag falú táborsáncokat említ s mint kiadatlant a CIL III 7624. számú felirattöredéket, amelyet mint egyetlen volt módomban a besztercei szász gimnázium átmenetileg egymásrahányt gyűjteményében megtalálni.

⁴ Torma Károly, *A limes Dacicus felső része*. M. Tud. Akadémia: Értekezések a Tört. Tud. köréből IX, 1880.

⁵ I. m. 118: „Néhai Alzner János, beszterceze-városi volt tanácsos ugyanis határozottan állította — mondja tovább Torma —, hogy az út Várhelytől a Budak-völgyön felfelé Kis-Demeter (Waltersdorf) és Oláh-Budának vezetve Ardány, Friss- és Felső-Sebes mellett s Gledény körül Erdő-Szakálnak s onnan a vécsi castrumnak vonul, a mely körül egyes részleteit 1864-ben magam is láttam.“ Ezen útra vonatkozólag v.ö. még u. o. a 117. lapon mondottakat, valamint Ornstein, Arch. Ért. 1897, 392 és i.m.6.

⁶ *Dacien* 1851, 242. — A középkori város tehát nem a terjedelmes római romokon épül, hanem az attól 9–10 km-re fekvő Beszterceze helyén az erdős „desertum“-on. V. ö. Makkai László, *Erdélyi városok*. Budapest 1940, 8.

⁷ I.m. 129 és 131.

⁸ Finály, *Térkép-magyarázat* 1912, 24.

⁹ CIL III 7625, a besztercei ev. szász-gimnáziumban, ahol építkezés miatti rendetlenségben nem láthattam. — A biláki feliratokra v. ö. G. Fiseher, *Zwei röm. Inschriften aus Billak bei Bistritz*, Korr. Bl. d. Ver. f. Siebenbürgische Landeskunde 1921, 67 kk. és Daicovici, *Anuarul Com. Monum. Ist.* 1929, 307 k és 318.

¹⁰ Jahrb. d. Central Comm. 1856, 39 és *Die Röm. Alterthümer* 1857. 52 k.

¹¹ A segesvári gymu. 1873—4 é. ért. 48: „Hier finden sich 1° tiefe und dicke gemauerte Lagerwälle...“ és *Chronik* 1876, 69: „Hier wurde ein römisches Lager mit klafferhohen gemauerten Wällen konstatirt.“

A tábor csapattestét illetőleg a TORMA-féle feltételezés helyett egy bélyeges téglán a *cohors I Ubiorum*, egy másikon mintha egy *ala* fordulna elő.¹²

Mindezekből azt látjuk, hogy a római Várhelyet csak a már említett leletekből s öles falainak híréből ismerték. Topográfiai leírásról, ásatásról nincsen tudomásom. 1942. aug. 24-iki kiszállásom alkalmával viszont megállapíthattam a tábor fekvését, pontos helyét. A hasonló nevű folyó völgyében fekvő Besztercétől emelkedővel egy hegláncot átszelve és Zsolnát (Senndorf) elérve a Budak folyónál egyszerre kitarul, kisímul a terep. Termékeny nagy síkság van előttünk, amelyet mindenfelől erdős hegyek vesznek körül. A vidéknek délies, klasszikus hangulata van; a mantineai fensík vagy a nagyszerű argosi síkság emlékét ébreszti az emberben: nagyjában négyszögű, óriási teknő, a tengerszint felett mindenütt 400 métert meghaladó símaság, messze és távolabb igen magasra nyúló hegyek koszorújában. E síkság é-k szélén, vagy sarkában, az oda torkoló völgyek előtt épült a római tábor, majd abba és a köré, a ma százszépiségű, falu.

Jellegzetesen, tipikusan római gondolat: a tábor nem egy kínálkozó magaslatra, kiálló hegynyelvre épül (vele szemben, felette látható éppen egy ily alakulat), hanem a keletről betorkoló völgyek szája elé a síkságra, a Budak partjára. Pedig nem egy hegy, nem egy kiszögellő pont kínálkozott, esetleg régebbi korok erősítései, hogy csak a szomszédos Kis-Demeter fölötti Várhegyet említsem. A Kisszolna melletti „Titi-Raich“ (Titus hegye) talán éppen egy római őrtorony emlékét őrzi. Utak találkozó pontja ez a hely, maga a Budak pedig egyben a TORMA-említett limes-út iránya is. A nagy termékeny medence megválasztásánál bizonyára a csapattest ellátásának biztosítása is szerepet játszott.

A község é-d irányú főutcáján itt-ott sokmázsás, igen szépen megfaragott, házelőtti ülőkéül vagy kerékvetőül szolgáló kövek, quadrumok már magukban is nagy római mű jelenlétét sejtetik. Gondosan, jól épített tábor lehetett, amelynek tornyai, sarokbástyái, kapui szabályos quadrum-burkolatúak voltak.

Az említett főutca, az ú. n. Alsó-utca (**1. kép**) s az arra merőleges, Kis-Budak felé vezető, k-ny irányú kisebb utca találkozásának é-ny szögében fekszik a római tábor. Templom, torony, papi lak, iskola s néhány magánház (mindannyinak kertjeivel) s részben talán a temető is az egykori római tábor várfalain belül vannak. A tábor d-k sarkában (a mai utcasarkon) álló torony 1871-75 közötti években a tábor köveiből épült a már meglévő templomhoz. A tábor hatalmas falaiból és belső épületeiből a mai szint felett természetesen már semmi sem látható. A község házainak jó része annak romjaiból készült. Így pl. szíves kísérőmnek,

¹² CIL III 8074, 6 és 8074, 25b. — V.ö. CIL III p. 1375: „Ex castris quae fuerunt prope Burghallen praeter fragmentum tituli sepulchralis quod subieci prodierunt *tegulae duae*, quarum altera *cohortem I Ubiorum* nominare videtur, altera *alam*“ (Domaszewski). Sajnos, e téglák szintén nem voltak a besztercei száz gimnáziumban tanulmányozhatók.

Händel Jánosnak az Alsó-utca túloldalán, a toronnyal szemben álló háza alapjába is római kövek, köztük (szerinte) feliratosak, „betűsek“ is befalaztattak.

A hosszanti utca nyugati oldalán az említett épületek (paplak, iskola, magánházak) homlokfalai a táborfalra épültek; ki is emelkednek a környezetből. Az utca szintje itt viszont mélyebb: annak helyén volt egykor a tábor árka (*fossatum*). A paplak, ill. iskola utáni első ház (Ungár Mihályé) 1923-ban a vastag táborfal kőanyagából készült. Az észak felé szomszédos telken szinte még kilátszanak a vonalban a castellum-fal kövei; a fal e helyen megállapíthatóan 3—3.50 m. vastagságú. A tábornak ezen keleti, az Alsó-utca-ra néző oldala Hesch Mihály, 89. számot viselő házánál végződik. Itt van a másik sarka. Ezen oldal hossza kb. 120 m.

A Hesch-ház zöldsárges kertjének és gyümölcsösének északi széle az északi táborfal fölött vonul. Maga a fal itt félméteres leásás után már jelentkezik. A nagy mű alakja, kerülete a községben mindenütt utca-, telek-, kataszteri határok formájában minden időkre megmaradt. A szomszédos 88. számú, Ungár Péter-féle telek és kiváltképpen annak kertje már a tábor egykori északi árkának helyén fekszenek. A fossatum vonulata itt szintén nagyon szembeötlő. Két utóbbi kert határának egy pontján, a táborfal helyén, nagy gödör az 1923. évi kőszedés emléke. A Hesch-féle telek belső zöldsárges és külső gyümölcsös kertjének határvonalában római út iránya, a táborát átszelő *via principalis* állapítható meg. A tábor homlokoldala, a *porta praetoria*-val kelet felé volt.

Az északi oldal mintha a mai hátsó kertekkel végződne. A harmadik, é-ny sarok a terepen kevésbé pregnáns. A nyugati oldal innen kétségtelenül a mai temető felé tart. Ez volt a tábor háta a *porta decumana*-val. A tartomány belseje, a szép síkság felé néző, legvédettebb részen a táborfalon kívül — kísérem szerint — több száz méterre még római falakat találnak: ez lehetett a tábor melletti település, a táborváros, vagy éppen a polgári telephely. Annyi kétségtelen, hogy itt is, a középtájon sok száz méterre a szántókon át követhető római út vezet nyugat felé. Ezen út mentén lehettek a sírok, temetők (ma is ott a temető!), de ide épülhettek az út mellé a tábor körül megtelepedő árusok, sőt maguk a veteránusok is. E nyugati oldalon a „vastag“ fal (táborfal) egyik verzió szerint a kertek és temető határvonalán vonul végig s annak hossza a Hesch-telek sarkától az útálalkozásig szintén 120 m. E szerint a castellum tehát mintha inkább négyszögű, mint hosszénégyszögű lenne. Kisebbszerű ásatás, néhány átvágás mind ezt, mind építésének korát könnyen tisztázhatja. A komoly falrakásból, erős és vastag táborfalakból már is legkorábban a II. század közepére következtethetünk.

A kertek és a temető között nincs szembeötlő szintbeli különbség, mint azt már az é-ny saroknál is megállapítottuk. A másik verzió a temetőnél valami „kiugrás“-ról regél, továbbá arról, hogy a d-ny saroknál régebben víz és malom lett volna, ami a tábor árokrendszerével kapcsolatban is nagyon lehetséges. Ezen

utóbbi verzió szerint a kertek vonalából kiugró temető is még — legalább részben — benne lenne a táborban, amelynek alakja így hosszúnégyszögű lenne. Mindezt már egy ásatás pontosan eldöntheti.

A d-ny sarok valahol az útelágazás körül van, mert a tábor déli falának kövei részben a községbe vezető úttesten jelentkeznek. A déli táborhatár azután egyenesen a templom tornyának tart. A tábor sarkánál van tehát az útelágazás, közlekedés minden irányba: Kis-Zsolna (Beszterce), Alsó-Budak, Rágla és a falun keresztül Petres felé. Egy nagy adottság diktálta ezt: a hatalmas, erős római castellum, majd annak kiemelkedő romjai s végül — már magyar időkben — az abban megtelepülő kereszténység a maga templomával.

Az óvárhelyi tábor feladata volt egyfelől az akkor még jobbára mocsaras és erdős Beszterce völgyének¹³ szemmel tartása, elzárása, másfelől előretolt őrségeivel nyugatra a csicsókeresztúri támaszponttal, délfelé pedig a vécsi táborral való kapcsolatot fenntartása.

Ha a TORMA által jelzett út vonalát figyeljük, megértjük, hogy nem volt szükség közben Vécsig még egy castellumra: a két tábor között é-k-re a Kelemen-hegység járhatatlan és áthághatatlan csúcsai meredeztek. Jelentékenyebb leleteket tulajdonképpen a beljebb, hátrább eső helyekről, mint a már említett Bilakról,¹⁴ továbbá Szentgyörgy, ill. Vermes környékéről (bikafej, legiosas bronzból, sisak, kard, 2 Penates-szobrocska; római dénár-lelet 1899)¹⁵ és Nagyidáról¹⁶ jelentenek. A perem-táborvonalban, a TORMA-leírta úthoz közel tulajdonképpen *Nagysajó* jöhetne mint közbeeső táborhely számításba, ahol ACKNER szerint¹⁷ római téglákat, vastárgyakat és római utat, továbbá feliratos intagliót¹⁸ találtak. Feljebb említett földrajzi helyzetben azonban csak kisebb „összekötő“ erődfélét kereshetünk e környéken.

Inkább mint érdekességet említjük meg, hogy az Óvárhelytől északra fekvő Kusma határát jelző romok, amelyekben a magyar hagyomány — mint sok más esetben is — a hunok emlékét, ez

¹³ Beszterce helyén állítólag még a szászok letelepítése idején is őserdő lett volna. V.ö. Oskar Kisch, *Geschichte von Bistritz*. 1926, 9.

¹⁴ A CIL III 7625 sz. feliraton említés történik a *Leg. X. Fretensis*-ről. A már hivatkozott mindkét felirat kultikus (Juppiter-Minerva, ill. Juppiter Dolichenus!). — Míg Ornstein (*Arch. Ért.* 1897, 394) *mansio*-t helyez ide, újabban a kálvinista pap kertjében „castrum“ (?) nyomait vélik felfedezni: G. Fischer, i. h. és Daicovici, *Anuarul Com. Monum. Ist.* 1929, 308 és 318.

¹⁵ Ackner, *Jahrb. d. C. Comm.* 1856, 40, 130. és *Röm. Alterthümer* 1857, 53; Gooss, *Chronik* 1876, 76; G. Fischer, *Ueber einen grösseren in der Umgebung von Sächsisch-Sankt-Georgen 1899 gemachten Fund römischer Familiendenare*. Festgabe zur Feier . . . des neuen evang. Gymnasial- . . . gebäudes in Beszterce . . . 1911, 4 kk.

¹⁶ Két bronzszobrocska: Ackner, *Röm. Alterthümer* 53; Gooss, *Chronik*. 72.

¹⁷ Ackner, *Röm. Alterthümer*. 1857, 52 k.

¹⁸ Gooss, *Chronik*. 1876, 105 (Irod.)

esetben éppen *Attila kapuját* tartotta számon: az óvárhelyi római castellum monumentális maradványai lehettek. A CORNIDES-látta okmány szavaiból mintha ez tűnne ki: „Incipit predium Kusma ex possessione Regia parva Bistricia, in amne sursum versus eundo a porta sic dicta Attile, cuius rudera nunc evanescent... Qui cumulus a porta supradicta Attile sexaginta ulnis regalibus distat.“¹⁹

Vécs.

Vécs helyzetét, fontosságát a Maros mellett kiemelkedő dombháton felesleges hangsúlyozni. Hadászati, védelmi adottsága azonnal szembeötlik mindenkinek, aki a Maros túoldalán futó vasútról a küzdelmes magyar multat felidéző középkori várkastélyában gyönyörködik. Vécs a Kelemen- és Görgényi havasok között a felső Marosvölgy kulcsa.

A vécsi római táborról ismételt hallván, olvasván, a négy-szögű, oklevéllileg egyik legkorábbi középkori erdélyi várkastélyt ismervén, első kérdésünk: nem épült-e egymásra a két erődítmény? Ezt a kérdést, nemlegesen, már NEIGEBAUR eldöntötte, mégpedig részben ásatással 1847 április 20-án. Ez az első tudományos célú ásatás, amelyről ezen keleti táborosoron tudunk. E szerint a castellum a ma is álló és lakott váron kívül a várkertben volt. Egyik oldala NEIGEBAUR szerint 213 lépés hosszú s annak mindkét végén tornyok (saroktornyok, mint a középkori kastélynál is!), középen pedig egy nagyobb épület alapjai voltak kivehetőek.²⁰ A tábor leleteiből egy az ő birtokában volt díszes aranyozott bronzlámpát s Kemény György báró tulajdonában levő római érmeket említ. Minden, amit mai napig e táborról és az ottani leletekről írtak — kivéve ORNSTEINNEK már idézett Vécs-*Alincum* azonosítását —, kizárólag NEIGEBAUR idézett megállapításainak,

¹⁹ Horváth István, Tudományos Gyűjtemény 1836, VIII, 111; mi Kővári László, *Erdély építészeti emlékei*. 1866, 37 után idézzük.

²⁰ *Dacien* 1851, 252: „...ausserhalb desselben findet man aber noch die deutlichen Spuren eines römischen Castrums, von welchem die eine 213 Schritt lange Seite auf jedem Ende die Substructionen eines Thurmes und in der Mitte eines grösseren Gebäudes erkennen lässt, die letztere wird die Gruft genannt... Bei der vom Verfasser am 20. April 1847 veranstalteten Ausgrabung in dem Walle des erwähnten Lagers fanden sich überall Bruchstücke römischer Ziegeln, besonders der hier nur in antiken Städten vorkommenden römischen Dachziegeln, und in der ganzen Gegend überall Scherben von rothen und grauen Gefässen von gebrannter Erde, worunter sich besonders viele ganz flache Schüsseln auszeichneten. — Durch den Garten bei diesem Castrum führt eine noch sichtbare Römerstrasse auf Szászrégen zu; und ergab die damals veranstaltete Ausgrabung, dass diese Strasse gepflastert war. — In dem benachbarten Walde sind unter den Wurzeln alter Bäume vor einigen Jahren über 40 Urnen gefunden worden.“

A táborra vonatkozó adatokon kívül igen fontos az, amit a római útról, az agyagipari leletekről, valamint a közeli erdőben levő urna-temetőről mond.

megfigyeléseinek ismételése, formálása.²¹ FINÁLY GÁBOR térkép-magyarázatában (46. o.) csak annyit mond, hogy „táborhelye még megvizsgálásra vár“.

1942. aug. 21-én vizsgálhattam meg a terepet a várúr, Kemény János báró és Benkő Sándor uradalmi titkár igen szíves támogatásával. A várkastélytól é-ny felé a várkert és a csatlakozó Szálas erdő igen erős régészeti nyomokkal szolgálnak. Mintha két négyszögű mű mutatkoznék. A közelebb eső kastély-park magasabb része, a kb. 15 év előtt készült útbevágástól é-k-re, romterület benyomását kelti. Az útbevágás igen erős falat tört át, az abból való köveken jó (törttéglaszemcsés) római habarcsot találtam.²² Mint később látni fogjuk, ez a tábor védőfala volt.

Egységes terepnívó szempontjából a 2. kép-en vízszintes irányú szabályos fasorokkal jelzett (Várkert-szó 3 utolsó betűje feletti) háromszöghöz a Szálas erdő kiegészítő háromszöge kapcsolódik. Mintha ezen hossz-négyszögű területet a Szálas erdőben k-ny irányú enyhe sánc, ill. árok (ma is vízlevezető árok) elhatárolná. Keletre, a Maros felé a terület terraszszerűen kiemelkedik. Nyugati oldala kevésbé pregnáns, a terület ott tovább — a várúr szerint — egykor mocsaras volt. Képünkön is látható az é-d elválasztó vonal (ma gyümölcsfasor). A terület szélessége innen a Maros felé eső alsó terraszig 130 lépés. Kimutatható római út nincs vele közvetlen kapcsolatban. A Szászrégenbe vezető ismert, NEIGEBAUER szerint (250. l.) „Traján-út“-nak nevezett, római főút é-d iránnyal innen távol az ú. n. Rózsás erdő felső részén, a Csutkós hegyen át, a Kohán erdő alatt vezet. A k-ny irányú bekötő út viszont délebbre van, az a másik kiemelkedő négyszöghöz vezet.

²¹ Ackner, Jb. d. C. Comm. 1856, 25. Ackner, U. o. 1857, 19 és 36. és *Die röm. Alterthümer* 1857, 31 k. Ipolyi A., Arch. Közl. II, 1861, 243. Vass J., *Erdély a rómaiak alatt*. 1863, 119. — *A vécsi római állótábor*. A m. orvosok és természetvizsgálók munkálatai X, 1864, 79 k. Beszámoló a marosvásárhelyi vándorgyűlésnek 1864. aug. 31-i vécsi szakkirándulásáról, amelyen Torma vezetésével Arányi L., Finály H., Havas S., Henszlmann, Orbán Balázs, Ráth, Rómer és mások vettek részt. „Egy eddig Erdélyben még nem talált téglabélyeget“ említ. Fontos a táborra vonatkozó megállapítás: „alapos megvizsgálás után elvitázhatatlan bizonyossággá vált, hogy az eddig római castrum nyomának tartott sáncz-emelvény a mely a vécsi várak kertjében látható, csakugyan római állótábor maradványa, amely . . . védte ama hadútvonalat, a mely Szász-Régentől Besztercze felé vezetvén, éppen e ponton kanyarodott ki a Maros völgyéből, a Sajó völgye felé vevén irányát . . . lehetséges lett az utat keresztül vágatni és római volta felől bizonyosságot szerezni.“

Kövári L., *Erdély építészeti emlékei* 1866, 27.

Gooss, *Chronik*. 1876, 121 k.

Király Pál, *Dacia provincia Augusti* I, 1893, 419 k., stb.

²² A vár ura a kastély díszkertjében kerek sziklakertecskét állított össze akkor e kövekből tudományszeretetére jellemzően azon gondos szándékkal, hogy azokat szakemberek egyszerű tanulmányozhassák.

Az eddig leírt nyomozás a tábor helye szempontjából tehát negatív eredménnyel járt. Azonban nem minden tekintetben. A körülírt hossznegyszög legmagasabb pontja, az ú. n. „Angolkert“. A talaj — művelés céljából — itt feltört s mindenütt római cserepet prezentál; párkányos római tégladarabokat is találtam. Zárt, bekerített, talán fallal is körülvevett római telep lehetett ezen terület, esetleg a tábor mellett kialakult község. Bizonyára már őskori előzménye is volt s a római korban is polgári lakosság élhetett itt a tábor védelme alatt. Tudjuk azt, hogy a „vár közelében, a *Leányvár* pataka felett elvonuló oldalban martomlás alkalomával“ két egyforma „etruszk“ bronzedényt (mégpedig 49 cm magasságút és 154 cm kerületűt) találtak.²³ Ezzel függhet össze a NEIGEBAUR- említette 40 urnasír is.

A római tábor, amelyet — bizonyára még beszédesebb maradványaiban — NEIGEBAUR látott és meg is ásott, az előbbi négyszögtől délre, a gyümölcsös felé van. A várkastélytól é-ny-ra fekszik, a 2. képen jelzett helyen. A temetőnél kiugró promontórium-féle állapítható meg kerek (talán középkori?) torony helyével. Ettől északra igen pregnánsan jelentkezik a tábor négyszögű platója több méter magas sánccal és körülfutó, úgy szólván, mindenütt megmaradt mély árokkal. A táborban van ma a báró Kemény család sírkertje. Közepén két régi kriptá helye domborodik (NEIGEBAUR nagyobb épülete). Itt Anjou-kori templom egykori romjairól is beszélnek. A legjellegzetesebb é-ny-i oldal sarkain egy-egy kráter szerű bemélyedés nagyarányú kőszedés helyeit jelzi: NEIGEBAUR saroktoronyai! A távolság is megfelelő az általa mondottaknak. A gyümölcsöst kerítő fapalánk ferdén metszi a tábor északi falát, a palánkkal párhuzamos, már említett 15 év előtti útbevágásban így a táborfalra akadtak, annak köveit szedték ki. Keletre a táborárokban ma az uradalmi erdészeti iroda épülete fekszik.

Így említi a tábor helyét KELEMEN LAJOS is „*A marosvécsi vár*“ című értekezésében.²⁴

A k-ny irányú bekötő út, tulajdonképpen egyben az óvár helyi átlós út, a gyümölcsösben éppen a táborhoz vezet. 1937 körül az út mellett kétoldalt római fazekas-műhelyek nagy kiterjedésű hulladék-telepét találták meg.²⁵ Az út igen jól kövezett lehet, mert nyerges vonulatával a füves gyümölcsösben erősen kitűnik. Ma

²³ Kovács Ferenc, *A vécsi etruszk edényekről*. Arch. Ért. 1885, 335 kk.

²⁴ Pásztor tüz. Kolozsvár X, 1924, 11. sz.: „... A templomtól és a vártól majdnem egyenlő távolra a gyümölcsösben ott látható az egykori római castrum négyszögletű töltése, annak a biznyságául, hogy a hely hadászati fontosságát már a rómaiak ismerték és fölhasználták. Ennek kő- és téglanyagát hihetőleg a középkori várépület nyelte el. Mert itt magyar várról is már hét század óta van okleveles emlékezet.“

²⁵ Benkő Sándor titkár úr, akiben a vár mellett szintén kitűnő helyi munkatársat nyert a Dacia-kutatás, előre kirendelt ásó magyarral már pár ásónyomra római cserepeket produkált tetszés szerinti helyen a gyümölcsösben. A magasan jelentkező eszerépréteg több holdnyi terü-

is a szénagyűjtő szekerek útja s annak irányában nyílik a gyümölcsös hátulso kapuja. A fasorok ültetésével is kénytelenek voltak a római út adottságához alkalmazkodni.

Csodálatos, hogy ezen fontos helyről nem ismerünk római feliratokat. A tábor kőanyagával együtt bizonyára ilyenek is tűntek el a középkori vár falaiban. Kutatás hiányában téglabélyeget is csak egyet ismer innen az irodalom, amely a tábor csapattestére vetne világot. A kolozsvári múzeumban levő téglán *AL N ILYR* bélyeg látható, amelynek olvasása *al(a) n(ova) Il(l)yr(icorum)* vagy egy apulumi felirat alapján *al(a) n(umeri) Il(l)yr(icorum)* lehet.²⁶

A castellum már említett fontos fekvése, a Maros felett uralkodó fensíkon, az Idecs betorkolásával szemben, a szomszédos *Disznajó* területén észlelt „elővár“-nak nevezett őrhely létezése, az é-d és k-ny római utak itteni találkozása, továbbá a nagy területen jelentkező kerámiai anyag igen nagy figyelemre méltatják a vécsi római telepet. A kutatásnak, ásatásnak minden lehetősége megvan.

A Vécstől é-k-re fekvő *Déda* községből NEIGEBAUR — más bemondása alapján — „viel altes Mauerwerk, Kohlen und Knochen“-t említ.²⁷ Nem tudom milyen alapon, vagy ki után a következő lapon „das alte Schloss Deda, welches auf römischen Substructionen ruhen soll“-t mond s ez a megállapítás, részben szó szerint, végigfut az ismert irodalmon.²⁸

Nagyon érdekel a dolog s ezért a helyszínén jártam utána. A községtől sem északra a Maros mentén (egy újabbkori vadászlaktól eltekintve), ahol jócskán felgyalogoltam, sem keletre a Bisztra völgyében, de sehol másutt a környéken senki sem tud várról, romokról, várhelyről. Jó néhány kilométernyire benyomultam a Bisztra-patak regényes szép völgyébe, de ilyesminek semmi nyomát sem találtam. A legöregebbek sem tudtak másról, mint a Csetatye nevű szikláról, amely magasan az egyik hegyoldalon fekszik s vele kapcsolatban valami lyukat emlegetnek: Nyilván valami őskori barlangról lesz szó („Kohlen und Knochen“ NEIGEBAURNÁL!). Beszéltem egy értelmes turistával, aki a helyet

leten állapítható meg. Nagy arányú kerámiai gőcponntal lehet tehát számolni.

²⁶ CIL III 6284 = 8074, 7. — Az apulumi feliraton (CIL III 1197.): ... *Tutor Silvan[i] equ[e]s a[l]ae Bos[p(oranorum)] ex n(umero) Ill[yl]r(icorum)* ... olvasható.

²⁷ *Dacien*. 1851, 251 k. — A Szászrégen-Vécs római út is szerinte idáig, illetőleg a Bisztra-patak feletti „Isten széke“-hegyig folytatódott volna.

²⁸ Ackner, Jb. d. C. Comm. 1856, 25.; *Die röm. Alterthümer* . . . 1857, 32.; Jb. d. C. Comm. 1857, 19. — Ipelyi, Arch. Közl. II, 1861, 243. — Vass J., *Erdély a rómaiak alatt*. 1863, 119 („Déda régi vára, mely római erőd alapfalaira látszik rakva lenni.“) — Gooss, *Chronik*. 1876, 70 már kételkedik: „Ob das alte Schloss auf römischen Substructionen ruhe, ist nicht erwiesen.“ — Jellemző, hogy a régi várról Kővári L., *Erdély építészeti emlékei* 1866 nem tud. — Gerecz Péter, *Magyarország műemlékei* II, 1906, 482 alatt csak fentiekre hivatkozik.

igen jól ismeri: szerinte e természettől kialakult sziklánál emberkézalkotta építészetnek semmiféle nyoma sincs, noha a helyet tényleg vár-nak (csetatye) nevezik. Nem tudjuk, kitől ered a tévedés; lehet, hogy a helynévnek Dévával való rokonhangzásától. Jellemző csak az, hogy kutatás hiányában az egyszer elejtett tévedés hosszú évtizedekig megmarad az irodalomban.

A vécsi tábor meglétében nem is volt itt értelme castellumnak. A külső limes-vonallal kapcsolatban azonban a Bisztra és Maros szögében, az északi hegyek egyik előreugró lankáján (a terephelyzet után itt kerestem először az említett várat) őrhelynek, toronynak volt létjogosultsága. A vécsi feladatok fontosságára való tekintettel itt csak másodsorban javallható kutatás, ásatásra egyelőre nincs ok.

Görgényszentimre.

A következő, minden joggal feltételezhető táborhelynek, Görgényszentimrének a helyzete, viszonya Szászrégennek kb. ugyanolyan, mint Óvár-helyé Besztercével. Szászrégennek szintén nincsen antik előzménye, mint szász város szintén a desertumon épült. A római határvédelem jobbnak látta a Görgény és Maros egyesülésének pontja (a mai Szászrégen) helyett a tábort a Görgény völgyébe előre tolni. Ennek több oka is volt: a megszervezett külső limesvonal ellátása, a Görgény völgyének elzárása, legfőként pedig egy nagyszerű természeti adottság, ami Görgényszentimre helyét minden időkre kulcsponttá tette. Az éppen itt kiszélesedő völgy még ma is, különösen d-k felé, eléggé mocsaras. Régebben itt mocsaras őserdők terültek el, híres bölényvadászati helyek. Az egyik erdőnek ma is „Mocsári erdő“ a neve. Az ú. n. libánfalvi legelő domboldali része még ma is lápos, mocsaras. Az egész nomenclatura különben ebben a tekintetben mind szláv eredetű. Ezen mocsaras és hordalékos völgykatlan közepén — egyfelől a Kásva, másfelől az Orsova és egyéb patakok, völgyek betorkolása előtt — magában álló, (506 m) kúpszerű hegy emelkedik ki közel 100 méternyire a környezetből, amely gyönyörű hegykoszorújával méltó keretet ad e természeti tüneménynek. Hosszúkás, körteformájú teteje, platója már akkora, hogy elfér rajta egy kisebbszerű vár, mondjuk római tábor is, de még nem oly nagy, hogy az egésznek egységes megerősítése nagyobb gondokat okozhatna.

Azt már tudjuk, hogy ORNSTEIN a helyet *Capora*-val azonosítja. Az említett hegyen épült vár bizonyára szerepet játszott már a magyar középkorban, királyi vár is lehetett, egyebek között János Zsigmond, I. és II. Rákóczi György, Kemény János nevei fűződnek hozzá. 67 ölnyi mély kútja volt. Végleg 1708-ban Rabutin rombolta le. Ma „néhány ölnyi várfal s a várudvaron egy tágas pince mind az, mi a régi korból fennmaradt.“²⁹

²⁹ Kővári L., *Erdély építészeti emlékei*. 1866, 176 kk.

A rómaikor emlékeit illetőleg ismét csak NEIGEBAUERT kell első sorban idéznünk mind a várra, mind egyéb nyomokra vonatkozólag, annál is inkább, mert az őt citálók — félreértésből — a római tábor hollétét vagy keresését illetőleg hamis nyomokon jártak. NEIGEBAUER szerint „im 17. Jahrhundert ward hier auf einem zuckerhutähnlichen Felsen ein festes Schloss gebaut, indem hier schon vorher eine römische Festung gewesen sein soll... Hier ist gefunden worden:

- Nr. 1. ... (*Aurelia Priscilla* sírfelirata, CIL III 1191, ahol apuluminak szerepel.)
- Nr. 2. Eine kleine Meile ...aufwärts liegt das Dorf Görgény-Hodok..., wohin von manchen *Rukonium ohne nähere Angabe von Gründen*, verlegt wird.
- Nr. 3. Spuren von Erdwällen, ein *bedeutendes Oblongum* bildend, die mitunter noch mehre Fuss hoch sind und drei Eingänge bemerkbar werden lassen.
- Nr. 4. Eine *Römerstrasse*, welche auf dies *Castrum* zu führt, ist noch sehr sichtbar.³⁰

A különálló hegyen a romok ma is „Rákóczi-vár“ néven szerepelnek (3. kép). A hegy az attól nyugatra levő, barokk Bornemisza-kastéllyal együtt a kincstáré, az állami erdész-szakiskola van ott elhelyezve.³¹ „Csiga-út“ vezet fel a várhoz. Közben a keleti oldalán egy négyszögű (méretre akár római alapon is állható) kiugró bástyának még elég tekintélyes falai láthatók. Fenn a vár alaprajza a mindent elborító omladék és növényzet miatt nem állapítható meg. Már kisebbszerű ásatás is értékes adatokat produkálhatna. A KÖVÁRI-említette pince is jól látható, mintha újabban „kincseket“ kerestek volna benne. A kilátás minden irányba felejthetetlenül szép, innen minden jól szemmel tartható. Bár az említett bástya és egyéb falak rakási módja és habarcsa — természetesen — nem római jellegű; az itt talált, NEIGEBAUER által is említett római felirat s a hegy hadászati fontossága arra vallanak, hogy a tábornak itt kellett lenni. Két ismert s ottjártamkor is konstatált római út is ezen heggyel, illetve a községgel van szoros kapcsolatban. Tény, hogy a római castrametatio-nak jobban megfelelt a sík terület, de hasonló eseteket még a majdnem egységesen síma pannoniai Duna-limesen is találunk. Gondoljunk csak pl. Oroszvár, Győr, Tokod, különösen Pilismarót és főként Kömlőd (Bottyán-vár) különálló hegyen, dombon épült római táboraira! Az egyik római út (3. képen a vízszintes nyíl irányának helyén) az említett négyszögű bástya irányában egy köröskörül árkolt, igen szabályos, ovális, kiemelkedő domb felé vezet (3. képen 2. számmal jelzett). Ezt általában a Rákóczi-vár

³⁰ *Dacien*. 1851, 251. Bizonyos kérdések eldöntése céljából fontosnak tartottuk ezt a részletes, elkülönített pontok szerinti idézést. A szövegben a kiemelések tőlünk származnak.

³¹ A szíves kalauzolóást (1942. augusztus 19-én) a várban és a körül Pető János szakiskolai igazgató és Herczeg Tibor erdőmérnök-tanár uraknak köszönöm.

egyik „elővár“-ának tartják. Újabban körülkerítve zsidó temetőnek használják.³² A másik, szintén „elővár“-nak nevezett domb Kásva felé van (**3. kép 1.**),³³ a Trepera-malom mellett. Az út irányában levő domb könnyen lehet egy előretolt őrtorony helye. A tulajdonképpeni tábor magas fekvése miatt, út mellett egy *mansio*-félével is számolhatunk e helyen. A mai országút kb. párhuzamos a konstatált római úttal. A képünkön 2. sz. „elővár“-mellett különben ma is út vezet egyfelől a Teleki-malom, ill. Kásva község, másfelől, mint bekötő, az országút felé.

A NEIGEBAURT másoló ACKNER az előbbitől idézett Nr. 3. és 4.-et a Nr. 2.-vel egybevége az Oblongum-ot, a „castrum“-ot Görgényszentimre és Hodák között helyezi el. Ez a tévedés azután végigmegy az irodalmon, holott a Nr. 2.-nek és a következőknek nincs kapcsolata egymással, azok két különböző dologra vonatkoznak.³⁴ Ennek dacára részletekbe menően átvizsgáltam a kérdéses területet. ACKNER elképzelését megcáfolandó már a vár tetejéről jól szemügyre vettük a Hodákig onnan jól belátható terepét. Valamelyes oblongumként csak a **3. kép**-en A-val és B-vel jelzett síma s a mart felől ki is emelkedő részek jöhettek számításba. Sem ott, sem másutt sáncnak nyomát sem találtuk. Leletet az egész nagy területről semmit sem ismernek, amelynek nagyrésze különben is terméketlen köves hordalék, s amely a római időkben legnagyobb részben még mocsár volt. Falakról még beszélni sem lehet e helyeken. Az Orsova-patak és Görgény találkozásánál látható derékszögű sarkok ejthetnek csak tévedésbe platószerű kiemelkedésükkel, ha azonban Hodákig egyhuzamban szemléljük ezt a martot, látjuk annak vízmosta egész hullámos vonulatát. Az itteni római út s annak irányában levő „elővár“- létezésével

³² A várkerületen kívüli összes bejárásaimnál Kovács Gyula községi főjegyző és Borbély András 69 éves nyugdíjas urak voltak hosszú órákon át szíves vezetők, kísérők. Utóbbi annak idején résztvett Lattyák Sándor erdőfőmérnök kolozs-megyei limes-kereséseiben is.

³³ A községbeli ref. egyház könyvtára egykori lelkészének a községről írt, monográfia-szerű kéziratát őrizi: Székely Ferenc, *Görgény Szent Imre. 1873.* Nem nagyigényű mű, megbízhatóságát különben is leszállítja a község másik keresztény felekezetével szemben használt különös hang; a kutatás szempontjából mégis helyesnek véljük mende-mondáinak megemlítését. A kézirat 12. lapján fenti „elővárak“-ról ezt olvassuk: „Továbbá a porcellángyártól északra és keletre a Kasuvára menő régi út mellet nem messze azon beékelő réttől, mit a kasuvaik egy bikáért nyertek a libánfalviaktól — két jókora halom tűnik ki. Labancok és kurucok fekszenek alattok, itt, a Rákócy forradalom utó felvonásában elesett 16 palotás hajdú is.“

³⁴ Ackner, Jb. d. C. Comm. 1856, 24 és 1857, 36; *Die röm. Alterthümer* 1857, 31. — Ipolyi, Arch. Közl. II, 1861, 243. — Vass J., I. m. 1863, 119. — Gooss, *Chronik* 1876, 82 nem említi a tábor helyét. — Finály Gábor a *Nomenclator* 40. lapján (1912-ben) azt mondja, hogy Görgényszentimre táborában „ásatás még nem történt, amelynek római volta sem kétségtelen.“

függhet össze az a hagyomány, amely szerint a képünkön B körüli területet „porkoláb rétének“ nevezték.³⁵

A NEIGEBAUR-látta, sánccal is övezett oblongum s az ahhoz vezető, kétségtelenül római, út 3. képünkön C-vel jelzett helyen, az ú. n. Sósréten van. Közel esik és nem minden ok nélkül a Sós hegyhez. A Szászrégen és Görgényszentimre között fekvő Sóaknán római sóbányászat nyomait tartják számon. A C-vel jelölt réten az erdei vasút mellett, azzal hegyes szöget alkotva, egy k-ny irányú — kb. 120—200 cm magas — sánc, é-ny sarokbehajlással, egy mélyedést zár be. A négyszögű területet dél felől a hegy határolja. A nép e területet ma is „római fürdő“-nek nevezi. Római út vezet innen a vasútvonaltól északra eső „görgényi legelőn“ át a község közepén fekvő (képünkön a község nevének ő betűje fölött látható) Teleki-kastélyhoz (ma csendőrlaktanyához). A nép nyelvén ez ma is „Traján útja“ Péch Dezső erdőtanácsos szerint s annak vonulatát jól láthattam.³⁶ Az út ezt a „fürdőt“, nyilván a sóbányászattal, vagy az előretolt őrhelyekkel összefüggő római védett művet a vár mögötti polgári teleppel köthette össze.³⁷ C. DAICOVICIU 1940-ben tanulmányozta a helyet.³⁸

³⁵ Székely F. id. kézírata 1873, 12: „Végül a székelyváros végén balra, egy darab rétet *porkoláb rétének* neveznek, mivel arról az mondatik, hogy az a várparancsnok kertje volt.“ — A vártól délre eső utca az újabbkori (ha jól hallottam, XVIII. századi) székely telepések negyede.

³⁶ Borbély András szerint 1892—93-ban annak a községhez közelebb eső, belső szakaszán a kincstár kitermelte a kőanyagot. Technikája: mészhabarcsba rakott tört kavics-rétegre vízi kőből kirakott kövezet volt. „*Traján útja*“-elnevezéssel még többször fogunk találkozni. Ezt a nevet (Moldvában: „*troian*“) viseli több régi eredetű út, felhagyott útnyom, vagy éppen sánc is. Az általánossá lett elnevezés természetesen újabb keletű: legtöbbször a XVIII. századi, sokszor magyar, tudálékosságra megy vissza. Jellemző, hogy újabbkeletű árvédelmi töltéseket is „*troian*“ névvel jelöl a minden áron kontinuitást erőszakoló románság. V. ö. Schuechhardt, *Wälle und Chausseen im südlichen und östlichen Dacien*. Arch. Epigr. Mitth. IX, 1885, 222 kk. U. o. 224: „Die Tradition hat hier einen so starken Zug, alles zu romanisieren, dass es für die Erkenntnis des echt römischen ein grosser Gewinn ist, wenn einmal etwas Unechtes mit Sicherheit ausgeschieden werden kann.“

³⁷ Székely F., aki mindent a kuruevilág szemüvegén át látott, 1873. évi kéziratában (11 k) megemlékezik ezen „táborhely“-ről és útról: „Görgény déli felén, a ref. egyház sósréti erdejére menőleg, egy kompakt patakkövekkel kirakott út vezet a Teleky háztól elkezdve a sós-rétbe, egy félkörű földhányás nyilatán át. Erről az útról szeretik mondani, hogy az római (Traján) útja (?). A valószínűség mellette van, miután Sabenyicától (Sóakna) Napokáig — ezt constatálva, hogy Mikházánál létezett — itt a legrövidebb út; a római útról még azt is hallottam, hogy ez a Boér telken vonult el... valószínűbb újabb kelete; ezen út a most is, e helyütt látható *földhányásos táborhelyére* vezetett. E táborhely (és nem hunárka) a reform és román egyház kis erdején létezik, irt úttól északra; a földhányás jól látszik, itt-ott a sánc is. Oda menőleg a kapu nyílás is jól kivehető. Ezen táborhely valószínűleg a kurue-labanc háborús viszonyoknak köszönheti lételet, nem különben

Görgényszentimrével kapcsolatban, különösen a Görgény-üvegesür feletti „Sánci fennsík“ környékén már külső limeskutatásról számolnak be TÉGLÁS GÁBOR és LATTYÁK SÁNDOR idézett cikkei. A Sánci fennsíkon „Pál sarka“ és „Lonka“ csúcsok között az ú. n. „Sáncetető“ — LATTYÁK vizsgálatai szerint — tulajdonképpen limessánc.³⁹ Igen hasznos adatokat szerezhettem e tekintetben a görgényszentimrei m. kir. erdőhivatalban. MÁTYÁS VILMOS erdőmérnök lelkes kutatója a magyar gyepű-knek s vizsgálódásai során megállapíthatta, hogy a gyepűk feltűnően összeesnek a limesvonalakkal.⁴⁰ A Sánci fennsíkon, illetőleg annak oldalában az 1283 magassági ponttól d-re kb. fél km-re — szerinte — jól látható az é-d irányú sánc és árok. A sánc előtt 100—200 m mélységben össze-vissza döntött fák (az ó- és középkori árokrendszer spanyol-lovasai) nyomai láthatók, illetve áshatók ki. A „Szászapad“-on (1221 m. pont) valami vár-félének a nyomait figyelte meg. Ez vulkanikus képződésű, kúpszerű terület, rendkívül pregnáns megfigyelő pont. Falaknak nyomát nem látta, de fatorony romjai, alapozása megfigyelhető.

Magyaró községben elég nagy számmal előforduló, piskótaalakú kis római téglákkal⁴¹ kapcsolatban DEÁK FARKAS megállapította, hogy a „római téglákat az építéshez az erdőből hordták le, ahol Üveg-Csűr nevű helységtől kezdve a magyarói határon át, a hegyek élén egy mesterséges sánc vonul el egészen a Maros vizéig, mely sáncon bizonyos távolságokra kőépületek (tornyok) nyomai észlelhetők, és hogy onnan hordták le a téglákat három-négy század előtt.“⁴²

A másik oldalon, a Görgénytől délre eső havasokon MÁTYÁS VILMOS szintén tett hasonló megfigyeléseket. Az 1777-es ponttól, Mezőhavas-tól ny-ra eső „Cserepes kő“ (1519 m. pont) elnevezés, szerinte a Czigla-nak helytelen magyarosítása. A székely „csigla“ ugyanis gyepűt jelent. Ezen az alapon itt is kell limes-maradványokkal számolni, miként e helytől ny-ra a Kis-Nyárád felé, Vármező (!) táján TÉGLÁS GÁBOR ilyeneket konstataált is volna.

az ide vezető és fennebb érintett út is. Teleky Mihály (ifjú) ostromló hada (1704) (blok várdás) májustól szeptemberig táborozott a Mocsáron, s talán éppen itt tanyáztak...“ Alig hihető, hogy abban az időben egy átmeneti táborozás kedvéért ilyen komoly utat építettek volna. Állandó sószállítás, vagy a külső limes-szel való zavartalan érintkezés biztosítása indokolta a mocsáron át a jól megalapozott út építését.

³⁸ Dacia VII—VIII. 1937—40. 321. Mindössze azt állapítja meg, hogy „wurde ein römisches Lager vermutet. Es liegen keine Funde vor, die ein römisches Castrum oder eine Niederlassung nachweisen.“

³⁹ Dolgozatok VIII, 1917, 227 k.

⁴⁰ Ezt tapasztalta mind az első, mind a második gyepűvonalnál. Vizsgálódásai a daciai nyugati limesvonalat is érintették Arad megyében és a Bihar-hegységben (Belényes körül) a székely-telepeknél. Itt is ugyanazt állapíthatta meg.

⁴¹ Neigebaur, i. m. 252. — Ackner, Jb. d. C. Comm. 1856, 25 és 1857, 19, Die röm. Alterth. 32. — Gooss, *Chronik*. 91.

⁴² *Római téglák keresztyén épület romjai között*. Pulszky Ferencz-album. Budapest 1884. 77 k.

A központibb fekvésű és — mint arra a III. fejezetben már céloztunk — gyűjtő rendeltetésű Marosvásárhelyhez legközelebb eső perem-tábor Mikháza; mint tudjuk, ORNSTEIN feltevése szerint *Iscina*. Ez is völgyet zár el a Nyárád mentén. Kapcsolata befelé mégsem végig a Nyárád mentén van; nyomokban kimutatható útja ugyanis Jobbágyfalvánál elhagyva a völgyet Moson és Kebele érintésével átlós átvágással éri el Marosvásárhelyt. „E római telep, melyet a nép Tündér Ilona várának nevez... tudományosan kutatva és szabatosan meghatározva soha sem volt sem külföldi, sem hazai tudósok által“ mondja DEÁK FARKAS; egyben arról értesít, hogy 1878 tavaszán KOVÁCS FERENC marosvásárhelyi plébános vezetésével ásásokat kezdtek a római tábor területén, majd leírja az ásások eredményeit.⁴³ NEIGEBBAUR óta az első ásítás a keleti peremen, amely meg is mondja, hogy azt „a castrum északi oldalának ama pontján indították meg, hol a főbejáratot sejtették, minek világos nyomaira rá is akadtak.“ Topográfiailag többet nem tudunk meg e jelentésből, amely a továbbiakban csak az ingó leleteket említi.

Mindezt azért említettük, mert a tábor régi tanulmányozója, a kiváló olasz MARSIGLI, valószínűleg még a XVII. sz. végén készült, rajzán (4. kép) félkörű kidudorodással szintén jelzi ezen északi kaput. A legrégebb szakszerű leírás a következőket mondja a táborról: *Fortalitium Romanum quadratum, quod tam intra suam aream (a) quam e regione (b) duobus aliis itidem quadratis, sed exquis admodum corroboratum cernitur. Fortalitium hoc et illud ipsum est, ad quod via lapidibus strata (c) terminatur. Et credibile est, Romanos, obstantibus posthac montibus, hic loci ultro armis suis terminum statuuisse, atque in hunc finem Fortalitium istud extruxisse.*⁴⁴ Ezen rövid, de értelmes leírásból és értékes rajzból tudunk egészen 1870-ig legtöbbször e hely topográfiájáról. Mint Pannoniában a Duna mentén, még itt is jócskán láthatók voltak a török uralom végén (amikor MARSIGLI itt járt) a földből kimagasló romok. Nagymérvű, sokszor végleges pusztításuk (építőanyagért) csak a barokk újjáépítés idején kezdődött.

A későbbi irodalomban mindig csak a MARSIGLI képén látottak említése történik, majd minden esetben MARSIGLI ismerete

⁴³ D. F., *A mikházi ásások*. Arch. Ért. 1878. 267 kk. — Az említett Kovács Ferenc plébánosnak állandóan gondja volt római leletekre, össze is gyűjtötte, amit lehetett. Sajnos később kevésbé törődtek a rómaiság maradványaival. A Kovács-féle gyűjtemény (köemlékek is) a marosvásárhelyi róm. kath. gimnáziumba kerültek, amelynek jelenlegi igazgatója, Daróczy László úr kilátásba helyezte a fontos történeti emlékek méltó és korszerű kiállítását és tanulmányozásuk lehetőségét.

⁴⁴ Marsigli, *Danubius Pannonico Mysicus*. 1726, II, Tab. 1. és 60. — U. o. 59. lapon a tábor rajza e felirattal: „Figura XXVII. MICAZA. Hinc (t. i. Berecktől) Septentrionem versus tendenti occurrit *Micaza*, pagus quidam Transilvaniae in sede Udvardiensi non procul a flumine *Snarat*, et ab hoc denominatum.“ A Snarat természetesen a Nyárád.

s a rá való hivatkozás nélkül. NEIGEBAUR itt nem megbízható, a dolgokat összekeveri. A 6000 négyzetöltnyi „Römerburg“-ot a Bekecs-hegy csúcsára (!) helyezi — BARTALIS-ra⁴⁵ hivatkozva — „wovon jedoch 1817 und jetzt nichts als mit Gras überwachsene Mauerruinen und schanzenförmige Schichtungen der Erde ... sichtbar sind“. A homoródkarácsonyfalvai, karosszékké átfaragott, feliratos oltárt⁴⁶ itteni lelőhelyűnek veszi. Mikháza és Deményháza között kőből és téglából falazott, kerek, rómainak tartott kis épület alapját említi. E maradvány azután másolójánál is szerepel s nem lehet más, mint MARSIGLI b-vel jelölt kis négy-szöge, amelynek omladéka később kerek vagy ovális dombalakat ölthetett. Még a tárgyalandó római utat és ingó leleteket említi NEIGEBAUR.⁴⁷ KÖVÁRI LÁSZLÓ szerint „néhányek római gyarmatot keresnek“ itt, de római úton kívül „egyéb nyom semmi“ sincs.⁴⁸

A NEIGEBAURNál, nyilván csak elírásból, a Bekecs-hegyre került hatalmas Römerburg-ot ACKNER (BARTALIS hibás „progressus“-cítálásával együtt!) természetesen átveszi s még csodálkozik is a rómaiak ezen szokatlan eljárása fölött.⁴⁹ Így azok, akik nem is látták a terepet! Pedig a tábor helye ott fekszik lenn a Nyárád völgyében (431 m), még csak nem is dombos oldalon, mint a közeli és valószínűleg belőle épült középkori eredetű, ma ferences, kolostor és templom. A Bekecs csúcsa viszont 1079 m magasra nyúl¹k.

Bizonyára nem ismerték SCHEINT munkáját, amelyből pedig megtudjuk, hogy a tábort Óvár-nak, a szemben levő maradványokat Strázsaház-nak, az említett római utat pedig *via Trajani*-nak hívták.⁵⁰

⁴⁵ *Ortus et occasus (Neigebaurnál: progressus) imperii Romanorum in Dacia Mediterranea*. Posonii 1787. — A hivatkozott adatokat mi Bartalislánál nem találjuk.

⁴⁶ CIL III 7719. — 1942. július 13-án az oltárt már a sepsiszentgyörgyi Székely Nemz. Múzeumban láttam.

⁴⁷ *Dacien* 1851, 247 kk.

⁴⁸ *Székelyhonról*. Kolozsvár 1842, 42.

⁴⁹ Jb. d. C. Comm. 1857, 18: „die Römer nicht leicht hohe Berge zu ihren Lagerplätzen nahmen; sie blieben, wie bekannt, im Gefühle ihres Muthes und ihrer Kraft sich bewusst, in der freien Fläche, oder wählten blos sanft ansteigende Anhöhen“ V. ö. még: *Die röm. Alterthümer* 1857, 30. — A kis kerek templom s egyebek szintén szerepelnek. — Vass J., i. m. 1863, 118 k. szintén visszatér a bekecsi nagy tévedés.

⁵⁰ Daniel G. Scheint, *Das Land und Volk der Szeckler in Siebenbürgen* ... Pesth, 1833, 116: „...bey Mikháza Ruinen eines alten Schlosses, Óvár, und diesem gegenüber zerfallenes Mauerwerk Strása-háza, wovon der Umfang aber nicht mehr ausgemittelt werden kann. Die in diesen Ruinen vorgefundenen Thonteller, Urnen, und Steine mit Römischen Inschriften, so auch die Ueberbleibsel der allhier vorfindlichen 15 Schuh breiten in der Mitte 4 Schuh hoch erhaben ausgepflasterte sich über Sz.Márton, Csikfalva, Buzaháza bis Mikháza ziehende römische Kunststrasse *via Trajani* genannt, geben viele Wahrscheinlichkeit, eine *Römische Colonie* sey hier gestanden.“

A téves helyszíni megállapítások után nemsokára, egy évtizeden belül, egy nemesveretű magyar úr járja a Székelyföldet: nem elégszik meg az irodalommal (pedig minden elődjénél jobban ismeri), hanem a vérbeli kutató fáradhatatlanságával nyomoz a római mult után is azon önzetlen szándékkal, hogy „legalább megjelölje egy más szerencsésebb számára a helyeket, hol a mult emlékei porladoznak, hol azután nyomozásuk feltehetőleg irányt adó felfedezésekre vezetendik a tudományos bűvárlatot.“ ORBÁN BALÁZS útja bennünket (a római úton) „Mikháza nyugati végénél levő álló tábor (*castrum stativum*) helyére vezet. Ezen castrum gátonya, — mondja ő — a falrakatnak itt-ott félreismerhetlen nyomaival, mindenütt tisztán látszik. Mint többnyire minden római erőd, ez is négyeg idomú volt, szögletein körített és a fal vonalán kívül nem hatoló kőbástyákkal. Hossza (dél—északi oldal) 210 lépés, szélessége (kelet—nyugati oldal) 160 lépés. Két bejárata volt a két hosszabb oldal közepén átellenben egymással, közepén épületnyomok, hihetőleg a pretorium és laktanyák fekhelyeit jelölők, tűnnek fel (mily világos felismerése a MARSIGLI-képén a-val jelölt épületnek!). A körvonalozott castrum északnyugati szögletétől 130 lépésnyire az országúton (tehát római úton is) belül egy 30 lépés hosszú, 20 lépés széles tojásdad idomú (oval) épületnek látszanak alapfalai, a keleti oldalán volt bejáratnak faragott kőlépcsőzetét nem rég szedték ki. A nép *Palotának* hívja, de márvány padozata, — melynek töredékei most is látszanak, — s főként a sok melegvezető csövek töredékei határozottan mutatják, hogy az egyszerűen a római castrumok közelében mindenütt fellelhető meleg *fürdő* volt. E fürdő és a castrum körül is mindenféle sok párkányos fedél-cserép (tegula) és téglatöredék hever, mi mutatja, hogy a castrum védelme alatt egy telep (colonia) is létezett, melynek még nevét sem tudjuk, mert a mi régi feliratos kő, vagy bélyeges téglá esetlegesen innen kikerült, azt ma már mind beépítették, eltemették a falu házáinak, s főként az egészen innen épült kolostornak falaiba. A falunak ezen castrumhoz vezető utcáját ma is *Kandiának* nevezik, vajjon nem őriz-e ez a colonia régi nevét.“⁵¹ Hívebb, szakszerűbb leírást ásátás nélkül megállapított maradványokról ma sem lehet adni. Esetleges ásátás előkészítése végett, de tanulság okából is, szükségesnek tartottam e leírást teljes terjedelemben leközoelni.

Ily pontos romfelvétel után Gooss, természetesen, már nem az említett mende-monda alapján, hanem, szinte szószerint, ORBÁN B. után ismerteti Mikházát.⁵²

A tábor helye, felülete ma kevésbé kiemelkedő, mint akár az óvárhelyi vagy éppen a vécsi táboré. Úgy látszik újabb időben is sok követ bányásztak ki belőle. Július 27-én jártuk be (innen kezdve már SZÉKELY ZOLTÁN múzeumőrrel) Elek György községi főjegyző és a községi bíró igen készséges segítségével a terepet

⁵¹ *A Székelyföld leírása* IV. kötet, Pest, 1870, 88 k.

⁵² *Chronik*. 1876, 92 k.

és a községet. Szinte megdöbbenő, hogy a tábor és környéke az összes keleti perem-táborok között a környezethez viszonyítva a leglaposabban fekszik. Viszont a völgyszűkület közepén zárja el mégis a völgyet, utat. A határvédelem súlypontja ezek szerint az előretolt hegyi állásokban s részben éppen a Bekecs-hegyen volt. A castellum vagy castra d-ny dombos sarka ma is kivehető, ez a rész ma is magasabb a környezetnél. Az árkok azonban a ny. és d. oldalakon elmosódtak, a helyük vizenyős. Keleten az utolsó kerítés, illetőleg fasor a határa; itt is a tábor vonala szabta meg a dülő-határt. A táborfal pontosan Kovács Lázár cipész kertjének vége alatt van. Igen széles falának köveit — Kovács szerint — az ő gyerekkorában szedték ki. Ugyanezen Kovács-telek belső udvarában, pinceásás közben, köves útra találtak 1908-ban egy méter mélységben, amely út egyenesen a tábor felé vezetett. Ez lehetett a tábor hosszanti útja. Végül az északi oldalon a táborfal irányát a község végétől számított 3-ik ház (Angi János tulajdona) belső udvara és zöldséges kertje közötti kerítés jelzi. Röviden azt mondhatjuk, hogy a tábor a község ny. szélén az országúttól délre eső utolsó 3 ház s az azokat követő szántók mögött fekszik (5. kép). A d-ny. faluvégének ezen része ma hivatalosan (kataszteri térképen is) a *vártartomány*, az úttól északra eső rész pedig a *palota melléke* (a községi katasztr. térképen „mejjéke“) nevet viseli. Utóbbi, térképünkön p-vel jelölt, ma is kiemelkedő dombon „pincét“ emlegetnek. MARSIGLI b-jelű négyszögének, ill. ORBÁN BALÁZS „palotájának“ maradványai épp úgy megvizsgálásra, rendszeres ásatásra várnak, mint a tábornak és környékének nyomai.

A Marosvásárhely felé vezető út Deményházán, Búzaházán át Jobbágyfalváig az irodalom szerint megegyezik a régi római úttal.⁵³ A községből jövet a római út azonban csak a 431. mag. pont előtt jelentkezik; a községbe vezető hajlata már későbbi keletkezésű. Az egyenesbe átmenő részen hangsúlyozta előttünk a községi bíró, hogy az már „Traján útja“.⁵⁴ Ennek oka: a tábor nemcsak a mocsaras völgyet, hanem az azon végigmenő utat is elzárta azzal, hogy az út — miként a dunai limesmenti táboroknál is — a castellumon ment keresztül. Említettük, hogy a tábortól keletre a Kovács-féle telken 1908-ban meg is találták a kelet felé vezető utat. Később — Pannoniában sokszor a tábor elzárása, nagyobb biztonsága miatt — az út megkerüli a tábort. Legtöbb esetben azért, mert annak maradványait elszigetelt védőműnek használták fel a rómaiság kivonulása után; sokszor a lakosság

⁵³ A már említetteken kívül v. ö. Timon, *Imago*. 1734 I. 141 (az utat szerinte a „vulgus imperitum *cacodaemoni opus* tribuit.“). — Benkő, *Transsilvania*. I. 1778, 31. és 543. — Bartalis, *Ortus et occasus*... 1787, 25 és 55 k.

⁵⁴ Igen jellemzően mondja ezen mesterségesen keletkezett elnevezésre Neigebaur, *Dacien* 247: „Diese Römerstrasse heisst noch bei den *Walachen* Trajaner Weg.“ Mint az előző jegyzetből láttuk, a XVIII. század elején még más művének tulajdonították. Szekszárd (*Alisca*) és *Ad latu*s közötti római út neve ma is „Ördögvetetés“.

is abban húzódtott meg. Azután annak lerombolása után a romok, a törmelék miatt sem lehetett az utat azon keresztül folytatni. Az ilyen tábor-körüli kihajlás igen jellegzetes; Nagytétény (Campona) esetében az ilyen — földrajzilag nem indokolt — útkihajlás vezetett bennünket például a tábor helyének megállapítására, amit azután a rendszeres ásatás fényesen igazolt. Ilyen esettel állunk szemben — mint látni fogjuk — Marosvásárhely és Székelyudvarhely topográfiai kialakulásánál is.

Rómaiakori ingó leleteket NEIGEBAUR, DEÁK FARKAS és előbbi másolói közölnek az idézett helyeken, köztük NEIGEBAUR az ADRASTIA-oltárt (CIL III 944), DEÁK pedig a Kovács-féle ásatásból származó felirat-töredéket (CIL III 7716). Kovács FERENC marosvásárhelyi plébános később még egy feliratot szerzett innen (CIL III 12552), szintén a marosvásárhelyi kath. gimnáziumba került. Egy újabb felirattöredéket C. DACOVICU ismerttetett.⁵⁵ Ugyanakkor — a római tábort vizsgálva — egy bélyeges téglát is említ C P A, C(ohors) P(rima) A(lpinorum)-bélyeggel.⁵⁶ A mikházai tábor ezen csapatteste már más itt lelt tégláról is ismert volt. A dévai múzeumban levő példányon a teljesebb C P A I-bélyeg olvasható.⁵⁷ Magam a marosvásárhelyi Ref. Kollégium gyűjteményében másoltam egy tabula ansata-val keretelt bélyeget szintén C P A I-betűkkel.⁵⁸ E téglát a feljegyzés szerint KELEMEN LAJOS hozta be 1899. aug. 25-én a mikházai castrumból. A d-k felé legközelebbi, szomszédos perem-táborból, Sóváradról több példányban bővebb felirattal ismeretes ezen téglabélyeg: C P ALP.⁵⁹ Ezek szerint az itteni limes-szakasz védelmét egy időben fenti cohors látta el. Átmenetileg azonban megfordult itt, vagy legalább is egy hadosztállyal táborozhatott a központibb elhelyezésű *legio XIII gemina* is, ugyancsak téglabélyegek tanúsága szerint.⁶⁰

⁵⁵ Anuarul Inst. de Studii Clasice 1928–32, II, 59 („In curtea casei nr. 45...“).

⁵⁶ I. h. 58 k: „Vizitând castrul roman Călugăreni, așezat în capătul Vestic al satului, am dat de un fragment de țiglă cu stampilă în tabula ansata:...”

⁵⁷ CIL III 8074, 8. d. — Téglás Gábor, Arch. Epigr. Mitth. XI, 238, n. 1. — U. a., Erdélyi Múzeum VI, 1888, 242. — Deák F., i. h. 268. szintén említ „homorú cserepeket” ily felirattal.

⁵⁸ Mikházai látogatásom óta P. Gurzó Anaklét dr. theologiai tanár vette gondjaiba a helyet. Legutóbbi (1943. III. 26.) levele szerint ugyanezen (tabula ansata-val keretelt) téglabélyeget megtalálta „egy földműves embernél, aki azt a castrum környékén lelte.” A kiváló ferenc-rendi kutató ezen felbuzdulva „kiment a vár helyére s hosszas keresgélés után” még „három szintén feliratos” téglát talált Mindjárt a paecskolatát is volt szíves ezen bélyegnek elküldeni. 1943. szept. 22-én Fülep Ferenc és Nemesi Ilona, a debreceni egyetemi régészeti intézet gyakornokai a helyszínén le is rajzolták számomra ezen utóbbi négy téglabélyeget és az említendő újabb felirattöredéket.

⁵⁹ CIL III 8074, 8. b, c, e és p. 1019. — V. ö. még CIL III 1633, 23.

⁶⁰ CIL III p. 1387: „in castris repertae sunt tegulae legionis XIII geminae (cf. n. 8064, 1 w, x.) et cohortis I Alpinorum (8074, 8 d).” —

DEÁK FARKAS egy méter hosszú, „első lábai közt juh főt tartó oroszlánt“, valamint „egy kis 24 cm. hosszú kőoroszlán igen esinos“-at is említ.⁶¹ Mi Janka F. Ferenc házánál a tornác alatt találtunk keményebb homokkőből faragott három rómaikori párkánytöredéket (5/a kép).⁶²

Gurzó Anaklét dr. teológiai tanár egy ottlétemkor keresett s azóta meglelt felirattöredék pacsolatát volt szives megküldeni. A közeljövőben ismertetendő felirat *bányával* kapcsolatban mint-ha a *collegium iuvenum* lusus-székeinek kifaragásáról szólna. Pár szóban is néhány fontos művelődéstörténeti adattal szolgál.

A mikházai történelmi, első sorban római-kori maradványok kutatásának bázisává, a — sajnos — elpusztított, beépített, szét-szóródott emlékek gyűjtő, megőrző helyévé, ápolójává tehetne volna a nagymultú szent-ferencrendi kolostort már régen a hivatalos erdélyi régészet. A festői szépségű dombon álló klastromnak és templomnak igazán történelmi a levegője. Ha mai állapotában csak a XVII. században alapítottak is vélik, kellett, hogy előzménye legyen. Erre vall legalább is mindjárt a templom bejáratánál látható, tudtommal sehol nem említett, középkori, kehelyformára kőből faragott keresztelő kút, amely részben már a padlóba süllyedt. A Bornemiszák és csicsókeresztúri Tormák befalazott síremlékei mellett viselettörténeti szempontból is figyelemreméltó a jobboldali mellékoltár alatt levő (rendesen elfödött) síremlék elhunyt fekvő alakjával, valamint megvizsgálendő lenne a sekrestyében látható kisebbméretű szárnyasoltár. A régi énekeskönyveket is magában foglaló eléggé nagy könyvtár, amellyel komolyan talán még senki sem foglalkozott, meglepetésekkel is szolgálhat. P. Lukács Teofil házfőnök és rendtársai nagy szeretettel kalauzoltak bennünket s úgy érezzük, hogy sikerült felkelteni bennük a fontos hely római multja iránti érdeklődést is. Készséggel adnának szálláshelyet ásatás esetén a kutatóknak és nagy örömükre szolgál, ha az előkerülő leleteket figyelve azokból idővel helyi múzeumot létesíthetnének a történelmi levegőjű kolostorban. Külön reménnyel tölt el bennünket Dr. Gurzó Anaklét páternek, a kolozsvári rendház emlékei kiváló kutatójának s a csíksomlyói nyomda műzeális kiállítójának, Mikházára történt áthelyezése. A római emlékek megmentése terén sokat várhatunk tőle.

A külső limesvonulatot illetőleg a Mezőhavastól nyugatra eső, meglehetősen messze előretolt sáncokról már szólottunk.

CIL III 8064 1 w, x alatti téglák a Kolozsvári Múzeumban. — V. ö. Christescu, *Istoria militară a Daciei Romane*. 1937, 169 kk.

⁶¹ Arch. Ért. 1878, 268. — Ugyanitt egy „talpkő“-ről és „párkányzott kövek“-ről is szó van, „melyek a kapu részei lehettek“. Talán e lelet reminiscenciájaképpen él a helybeliekben az a tévhit, hogy a kolostor templomának homlokoldalán és oldalbejáratánál beépített barokkos ajtókeretek a római tábor, ill. „vár“ kapuiról valók.

⁶² A Janka-családdal kapcsolatban idézzük Orbán Balázs naivan kedves megjegyzését (i. m. 88), amely szerint az „eredetét a rómaiak korára akarja felvinni.“ Megjegyzendő, hogy magyar családról van szó.

Komolyabban csak helyszíni vizsgálódások kapcsán foglalkozhatunk majd ezekkel. Mikházánál azonban egy másik probléma is van, amely Bekecs-limesnek is nevezhető. A csúcsával 1079 m-t is elérő Bekecs-hegynék pontosan Mikháza és Szováta között húzódó gerincén, ill. nyugati oldalán, már régen római útnyomokat, sáncfélét figyeltek meg;⁶³ utóbbinak nyugati részét *Óriások árkanak*, a Szováta felé eső felét pedig *Rabsonné útjának* nevezik. A mikházai és sóváradi táborokat összekötő, már említett, átlós utat vezették itt s a nagy magasságban, a hidegre és rossz időjárásra való tekintettel is, pihenő és melegedő stációkat, őrtornyokat építhettek a római katonák. ORBÁN BALÁZS a *Bekecs-tetőn*, feljegyzésekből is ismert kápolna romjait látta, a *Körtvélyes-tetőn* pedig, egy 5 öl átmérőjű gödörnél, őrtorony nyomait véli felfedezni. Az a 6000 öles római vár e helyen, szerinte is, a képezet szüleménye.⁶⁴ Itt úttal kapcsolatos *belső* limes-félével van dolgunk, amellyel idézett helyeken TÉGLÁS GÁBOR s különösen a Szováta felé eső *Óriások-útjával* LATTYÁK SÁNDOR⁶⁵ is foglalkoztak.

Sóvárad.

Mint Vécs, Görgényszentimre és Mikeháza, Sóvárad is Maros-Torda vármegyében fekszik. Feladatkörébe nemcsak e peremtáborhoz kapcsolt limes-részlet tartozott, hanem egyben — mint látni fogjuk — a szováta-parajdi sóvidék, sóhegyek biztosítása is. Legnagyobb jelentősége természetesen a Kis-Küküllő völgyének elzárásában állott.

Az ORNSTEIN-féle *Tirepsum*-azonosítás csak feltevés. FINÁLY GÁBOR szerint „castruma még meg nem vizsgált”.⁶⁶ Ennek dacára az irodalom minden eddig tárgyaltnál jobban körülírja annak helyét, bár éppen NEIGEBAUER nem is ismerte.

Mi 1942. július 24-én az irodalom adatainak mellőzésével igyekeztünk az egykori tábor helyét megkeresni, nehogy befolyásolva esetleg rossz nyomra jussunk, vagy lényegesebb topográfiai megfigyelést elmulasszunk. Óvatosságra annál nagyobb szükség van, mert Sóváradnál tulajdonképpen két „vár”, „várads”, ill. „várhely” létezéséről van szó.⁶⁷ Mindkettő egyformán uralkodott a Kis-Küküllő völgyén s az azon vezetett úton. A mi szempontunkból előbb a negatívummal, a hegytetőn állott középkori várral foglalkozunk. A **6. kép** bal alsó sarkában láthatjuk a *Csombó* nevű, a völgy felé kinyúló földnyelvet (483. mag. pont),

⁶³ Ercei József, *Római út-nyomozás a Bekecs körül*. Nemzeti Társalkodó. Kolozsvár 1830, 409 kk.

⁶⁴ *A Székelyföld leírása*. IV, 1870, 80 kk.

⁶⁵ Dolgozatok VIII, 1917, 230.

⁶⁶ *Nomenclator*... 1912, 48.

⁶⁷ Kővári L., *Erdély épít. eml.* 1866, 44: „Két várhelye van. Egyik a falu között, hol az országot egy magaslatot metsz ketté, s hol a sáncz keleti oldala még mind kivehető. Római maradványokat lelnek rajta. — A falu felett, a hegytetőn van másik várnyoma.”

amelyen ORBÁN BALÁZS szerint a középkori *Csombod vára* állott. A község „-várad“ neve tehát nem antik „kontinuitás“-ból, hanem egy fontos középkori erődítésből fakadt. A földnyelvet, vagy hegyfokot a Köves- és Szénégető-patakok határolják. A marosvásárhelyi római „gyűjtő-tábor“-ral való közvetlen kapcsolatot szempontjából is fontos ORBÁN BALÁZS azon megállapítása, hogy „a Szénégető patak völgyületén felmenő... másik országút... Nyárad-Szeredán és Kebele-Sz.-Iványon át megy M.-Vásárhelynek“. Továbbiakban Csombod várát illetőleg ORBÁN BALÁZS szerint „Ezen ekként körülhatárolt hegyfok tetőlapján egyike állott ősváraink leghatalmasbikának, mely még eltemetett rommaradványaiban is bámulatra ragadja az észlelve szemlélőt.“⁶⁸ A hegyfok nyakán általa észlelt és lerajzolt 120 lépés hosszú és széles négyszögű „elővár“ ORBÁN rajzából kitetszőleg is először csak árkolt sánc-erődítmény volt, később, egy kissé eltolva, erős fallal épült. A „sziklába vésett várútja“, „a töltésben magában levő és körülte heverő *idomitott* kőlapok“ arra a meggondolásra készítetnek, hogy egy kisebb, az első, a korai római erőd nyomait keressük majd ezekben a maradványokban. Ennek felhasználásával s ez elé épült azután az ORBÁN-leírta nagy középkori vár. SCHEINT a közeli „Rabsonné vára“-val téveszti ezt össze.⁶⁹

A római castra-gondolattal azonban ellenkezett a hegytetőn való megoldás. A tábort tehát a völgyben, annak kiszélesedő lapályán kell keresni. Már KÖVÁRI megmondta, hogy a „falu között, hol az országút egy magaslatot metsz ketté“. ORBÁN BALÁZS már részletesebben körülírja azt. Mielőtt azonban adataival foglalkoznánk, vessünk egy tekintetet a 6. képre. Tudva azt, hogy a tábort benn a községben kell keresni, első pillanatra a község közepén levő — szigetként elkülönülő, rombusz alakú — háztömb tűnik szembe, annál is inkább, mert a községet átszelő egyik főút tengelyében fekszik. Az út tényleg keresztülment a táboron mind é-k, mind pedig d-ny felől. Utóbbi irányt távolabbról nyíllal jeleztük; az út elkanyarodása itt későbbi keletkezésű, míg a régi út területe e ponton — mint a térkép is mutatja — ma is különhatárolt birtoktest. Maga a tábor azonban másképpen fekszik, csak részben esik a rombusz területére.

A templomtól keletre eső azon területet, amelyet négyszöggel megjelöltünk ma is „várfok“-nak, a tábortól keletre eső eret „Várpataká“-nak hívják, amely az öregek szerint egykor körülfolta a várat.⁷⁰

⁶⁸ *A Székelyföld leírása* IV. 1870, 21 kk; 23. lapon a vár alaprajzával.

⁶⁹ *Das Land u. Volk der Szeckler...* 1833, 119: „In Sóvárad Ruinen eines alten Schlosses. Es führt den Namen *Rabson-vára*, und steht im Wald mit Buchen verwachsen auf der Ebene eines Gebirgabhanges.“

⁷⁰ A község egész lakossága kinn volt a határban, szénagyűjtés lévén sem a tiszteletest, sem a tanítót nem találtuk otthon. A község szíves jegyzője új ember lévén a faluban nem ismerte annak nevezetességeit, jellegzetességeit. Tóth Imre kisbíróban azonban igen értelmes vezetőre találtunk.

A tábor körvonalainak megállapítását az é-k saroknál kezdtük el. A hosszú egyenes úttól északra a 74 éves Sántha Péter gazda udvarán ferdén keresztbe, szinte a felszínen húzódik a nagyon erős táborfal, amelyet bemondása szerint annak keménysége miatt nem tudott kitermelni. Nagybátyjától hallotta, hogy annak gyermekkorában a sarkon (é-k) még meg volt a bástya, amelyben bujkáltak. Ő maga talált itt téglát is ... P ALP-bélyeggel. Az udvarról a esűrön átmenve a kertben jól látható még a táborárok helye. A szomszédos Sántha Albert kertje magasabban fekszik s ott van a sarok fordulása és a esűr mögött, azzal párhuzamosan kitűnően látszik az északi táborfal és mélyebben az árok vonulata. Térképünkön a négyszög fölötti fehér mező mélysége kb. az árok, ill. glacia helyét jelzi. Ezen oldal világosan kirajzolódik itt. Visszatérve a keletről jövő út déli oldalára, Bíró György Lajos udvara a táborban van, kertje már az árokba esik. A kutat részben már a táborfalba kellett bevésniök. Udvar és kert közötti nivókülönbség itt ma is 3—4 m. A esűr mögötti zöldséges kert vége kb. egybeesik a tábor harmadik oldalával, a déli vonulattal. A tábor keleti, valószínűleg rövidebb oldalának hossza kb. 200 lépés.

A déli oldalt kb. a középtájon (!) a rövid Jakab-utca metszi. Mind az utcán magán, mind az attól kétfelé eső telkeken igen jól látható az egykori táborfalon kívüli leesés. Az utcától nyugatra a táboron kívül épült házak mind jóval mélyebben fekszenek. A Jakab-utca ezen nyugati oldalán Átyim Sándor udvara még a táborban van, kútja majdnem annak szélén, a tábor d-ny sarka, fordulása viszont már Átyim gyümölcsösének végében konstatalható.

A további kertek határa pontosan egybeesik a tábor nyugati vonulatával. A magasabban fekvő keleti és a mélyebb nyugati kertek között mindenütt kiabálóan nagy a nivókülönbség. A Jakab-utcából egy rövid „térj meg utca“, az ú. n. „Gatyszár“ nyílik nyugat felé, ez is pontosan a tábor nyugati szélén végződik.

A tábor é-ny sarka végül Abadi István (Dénes) házának vége mellett van. Így szinte lépésről-lépésre, egyik kertből, udvarból a másikba hatolva, körüljárható a négyszögű tábor, amelyet az utak, útirányok, részben éppen antik alapon keresztülszelnek. A tábor nivója magasán kiemelkedik a környezetből. A részleges szemlélődésnél ez ma is mindenütt megállapítható. A mult század közepén, Kővári idejében, amikor még kisebbek s ritkábbak lehettek a házak, ez még „magaslat“-nak tűnhetett fel. Mint már másutt is láttuk, megdöbentő a telekhatároknak a rómaiakori állapotot rögzítő volta. A közép-, sőt újkori kataszteri határok, mint legutóbb pl. Savariában is tapasztaltuk, klasszikus multú helyeken igen sokszor a rómaiakori topográfia maradványai.

A tábor körüli kertekben ezen felül mindenütt beszédes nyomok fogadnak bennünket, itt-ott kőszedések helyei láthatók, mindenfelé erős falakról beszélnek, mindenütt habarcsos kővek jelentkeznek. Fontos és sürgős lenne az ásátás, mert nagy és fon-

tos erődről van szó s a meglehetősen magasan fekvő falak a lakosságot a kőanyag kitermelésére, elpusztítására csábítják.

ORBÁN BALÁZS szintén a pregnáns keleti oldalon indult el, hol akkor „a várfal még ölnyi magasságra... kiállt a földből“, tovább azonban nem tudta nyomon kísérni, mert a déli faliránnyal nagyon messzire megy el nyugatra. Megtévesztette őt a mi rombuszunk és a Várpaták mai helye s annak medréhez, sőt medrébe helyezi a nyugati oldalt, sőt — a dilettáns kutatók receptje szerint — a patakkaal „elmosatja“ annak é-ny sarkát, mint a Pannonia-kutatók annak idején a Dunával a dunapentelei egész tábort.⁷¹ Mégis igen hasznosak adatai, amelyek alapján még a topográfiai kutatásban kevésbé jártas szakember is elindulhat. Római ingó leleteket említ ORBÁN egyébként „nemcsak a vár területén, hanem azon kívül is, mi arra mutat, hogy e castrum védelme alatt római telep is létezett, s az innen lefelé menő római út nyomai is darabig látszanak a Tóth-utczában.“ Majd a ref. pap birtokából egy téglát említ, amelyen tabula ansata-s keretben CPALP-bélyeg olvasható.⁷² C. DARCOVICIU a falun kívül kereste 1940-ben a tábort.⁷³

A tábor helyőrségét a téglabélyegek tanúsága szerint a *cohors I Alpinorum* szolgáltatta, amellyel már Mikházán is találkoztunk.⁷⁴ Feliratos kőemlékekből — bizonyára a kutatás hiánya

⁷¹ *A Székelyföld leírása* IV, 1870, 20 k.: „E castrum is, mint minden ilyenmő római erőd, négyszög idomú volt, mégpedig szabályszerű négyszög 250 lépés oldalhosszal. A keleti oldalfal Biró Ferencz háza táján vágja át az országutat, a nevezett ház pincéjének keleti fala összeesik a vár külső falával; ugyanezen telek csűrös kertjében van a vár északkeleti szöglete, a szőgerődön belül épült bástyával együtt. [Ez a mai Sántha Péter-féle telek, a bástyával, amelyben nagybátyja még bujkált!] Az országúton belül (délre) a várfal még ölnyi magasságra most is kiáll a földből, minek nyomán tisztán kivehető, hogy kettős volt e fal, úgy az is, hogy kívül mély sáncz övezte. Délkeleti szöglete Dálya Ferenczné kertjében van, honnan ismét követhető a déli oldalfal egészen a falu között lefolyó Várpaták köves medréig, mely mellett volt a délnyugati várfok, sőt a patak hosszában vonult fel a nyugati várfal is. Észak nyugati szöglete most már fel nem található, mivel azt a gyakran áradozó s medrét változtató hegyi patak elmosta, azonban kimérésem és az északi falnak irányulása szerint annak éppen a patak mostani medrébe kellett esni“.

A patak tényleg változtathatta medrét, mert eredetileg a tábor-négyszöget is érinthette, később azonban fokozatosan mind nyugatabbra esett s ma már, mint a 6. képen láthatjuk, az egységes rombusz-tömböt is elbagyta.

Gooss minden ismerete Sóváradról (*Chronik.* 111 és *Arch. Epigr. Mith.* I, 1877, 31.) Orbán B. fenti adatain alapszik.

⁷² I. m. 21.

⁷³ *Dacia* VII—VIII, 1937—40, 319: „Das römische Lager liegt unterhalb des heutigen Dorfes und ist kaum festzustellen.“

⁷⁴ Az innen ismert ily bélyeges téglák: CIL III p. 1019 (CPALP) és CIL III 8074, 8. b, c, e (CIALP).

miatt — csak néhány töredék ismeretes.⁷⁵ A sóváradí tábor hadászati jelentőségével TÉGLÁS GÁBOR foglalkozott. A tábor helyőrsége szerinte „Mikháza castrumával együtt combinative működhetett a szovátai és szakadáti hegyvidék felé“,⁷⁶ másfelől mint „határszéli castrum egyenesen Apulummal közlekedett s Székely-Udvarhellyel azonos hadi jelentőséggel birt Dacia határ-védelmében.“⁷⁷

Előzetes általános tájékozódást szolgáló tanulmányutunk folyamán július 26-án Szovátán igyekeztünk megállapítani azon a Bekecs-hegyen keresztül húzódó útvonal kiindulását és vonulását, amely a mikházai táborot kötötte össze Sóváraddal. A Rozsdás-hegyre menet Szováta-fürdőről kiindulva, előbb az erdei kocsit, majd meredekebben fel a gyalogút következetesen a gerincen halad. Utóbbinak hegye, éle sok helyen kiütköző. A hegyesúcson azután k-ny irányban húzódó hatalmas sziklafal az innen messzebb eső külső limesvonalon belül mintegy második védelmi vonalat is alkothatott nagyszerű kilátási lehetőséggel.

Már Mikházánál céloztunk LATTYÁK SÁNDORNAK ezirányú kutatásaira, amelyekből végeredményben e két utóbbi peremtábor szorosabb együttműködése domborodik ki.⁷⁸

A LATTYÁK SÁNDOR által feljebb megállapított, Szováta melletti Illyésmezőtől keletre húzódó, „Rapsonné Útja“ néven ismert limes-szel, az ugyanottani völgyzáró töltéssel s attól délre a „Várnyaka“ nevet viselő limesrésszel függhet össze a *Felső-Sófalva* fölötti erődhely. Az egész berendezkedés hatalmas ívben védte a szováta—parajdi értékes sóvidéket. Felső-Sófalvának ezen felül az a rendeltetése is volt, hogy elzárja a Nagy-víznek, másnéven „Korond vizé“nek (amely Parajdnál egyesül a Kis-Küküllővel) völgyét.

A kérdéses erődhely Felső-Sófalva é-k végén, a temető felett kiemelkedő dombhát, 615 m magasságban és a „*Kincses Kodáros*

⁷⁵ CIL III 7717, a dévai múzeumban; CIL III 7717a (= 12554) és 6256 (= 7713 és 12553), mindkettőt 1942. VII. 28 és 1943. I. 10 láttam a marosvásárhelyi róm. kath. főgimnáziumban. Utóbbin egyébként szintén *cohors*-csapattest szerepel, hogy melyik, az már hiányzik, a téglabélyegek alapján azonban első sorban a *I Alpinorum*-ra gondolhatunk. V. ö. Arch. Ért. 1, 1869, 317 k.

⁷⁶ Arch. Közlemények XIX, 1895, 35.

⁷⁷ Erdélyi Múzeum 1896, 387, 417.

⁷⁸ *Limes nyomok a „Görgényi hegyek“-ben.* Dolgozatok VIII, 1917, 218 kk., 230: „Szováta és Mikháza között a „Bökecs“ gerinczén — „Borzlik“ és „Rozsdás“ hegyen át; tovább nyugat felé pedig a „Bökecs-tető“től kissé délre; majd a „Csere-domb“-on át a „Kis Bökecs“ nyugati éles gerinczéig, hosszabb szakaszokon elmosott és leomlott, azonban egy főirányban haladó töltés vonul... Neve „Óriások útja“.

A Görgényi hegyek lábát szelő — Illyésmezőtől keletre, s a Kacza tetőn leírt — szakaszokkal párhuzamosan futó ezen bökecsi töltésnek a sóváradí és mikházai táborhelyekkel való szorosabb vonatkozása egyáltalán nem valószínűtlen.“

teteje“ nevet viseli.⁷⁹ A különálló domb hátában kelet felől a Kismező magasabb bércvonulatai adnak festői háttérrel, nyugat felé viszont nagyszerű kilátás, teljes áttekintés nyílik az egész sóvidékre: é-ny felől ide villognak a parajdi „Sóháta“ vagy „Só-hegy“ sószikláit, míg d-ny-on az „Ártsó“ hegye látható. Maga a Kodáros-tető é-d irányban fekvő, dél felé összeszűkülő, hossz-négyszögű fennsík, amely plató a közvetlen környezetből még külön is kiemelkedik. Ez az elkülönülés, különösen az é. és k. oldalon szembeesően emberi kéz munkájára vall. A „kincses“ jelzőből is következtetve bizonyára őskori telephely lehetett eredetileg, amit megerősít az alatta levő barlang, a „Rókalyuk“ jelenléte is, déli kijáráttal. A Nagy-víznek éppen a két Sófalva között kiszélesedő völgye mocsaras lévén (különben is csak kisebb erődről, esetleg csak őrtoronyról lévén szó) a rómaiak ez esetben kénytelenek voltak a különben igen alkalmas magasabb pontot kiválasztani. A rendszerbe való beilleszkedésen felül rómaikori felhasználásáról az é. és k. oldal falnyomai, a tetőn található kövek és habarcs s ORBÁN BALÁZS megfigyelései beszélnek. ORBÁN a Rókalyukkal kapcsolatban sok téglát, cserepet s régi pénzeket is említ.⁸⁰ A plató ma szántó s a még lábon állott gabona miatt részletesebben nem volt megvizsgálható. Vezetőnk „kellős közepén kéménylyukat“ emlegetett, amelybe bedobott kövek és rudak tűntek el.

Énlaka.

Sófalva már Udvarhelyszékbe vezetett át bennünket, ahol a következő völgyzáró perem-tábor nagyon messze van a Nagy-Küküllő mellett. Közbe kellett tehát a hegyvidéken is egy tábort iktatni, mégpedig „kellő“ távolságra. Sóvárád és Székelyudvarhely (a nagy-küküllőmenti másik völgyzáró tábor) között ebből a szempontból a kb. éppen középre eső vízválasztó, az 1062 m magas *Firtos*-hegy jöhetett tekintetbe. Korondon át innen megvolt a limes-kapcsolat is Sófalva felé, másrészt d-k-re is Oroszhegy irányában, kitűnő áttekinthetőséggel. A mértéktartó rómaiság még sem ide építette táborát. Ha hegyek között kellett is gon-

⁷⁹ 1942. júl. 25-én vizsgáltuk meg. A község utolsó, a tetőhöz legközelebb eső házának lakója, Parajdi Sándor volt szíves bennünket felkalauzolni.

⁸⁰ *A Székelyföld leírása*. I, 1868, 133: „Kodáros vára... pinczéiben most is tündérek által őrzött kincset hisz a nép. Most ott semmi nemű építkezésnek nyoma nem látszik; legfőlebb szétszórt kövek, s elporlott ragacs (cement) sejtetik, hogy itt valamely épület vagy erőd állhatott. Valjon nem valami római vigilia volt-e? mely az ide közel levő, a római uralom korában is művelet alatt állott sóaknákra figyelt. Fennebb a Róka lyuk nevű helyen sok téglá és cserep darabokat, s régi pénzeket is fordít ki az eke.“

Az 1840-ben előkerült aranyeletre nézve v. ö. Aekner, *Die röm. Alterthümer*. 1857, 23 (Arneth. *Arch. Analekten* nyomán). — Római öröknyhót említ Téglás G., *Arch. Közl.* XIX, 1895, 39.

doskodni a védelemről, a Firtos mellett, annak d-ny lankáján, 700 m magasságban, a mai Énlaka k. szélén keletkezett a tábor s más nyomok szerint egy tekintélyes telep is. A Firtos magassága csak mint limespont szolgálhatta a védelem éberségét. Természetes viszont, hogy a középkori gondolatnak a magas hegycsúcs felelt meg jobban: az énlakai tábornak nincs folytatása, mert Firtos-vára vette át a szerepét, amiről nagy kiterjedésű romok tanúskodnak. Az ott lelt római téglákat a hegy lábától cipelték fel oda, ahol különben a népvándorlás idejében egy nagyobb bizánci aranyérem-kineset is elrejtettek.⁸¹

A tábor és egyéb római maradványok helyét és kiterjedését az ötvenes években ACKNERrel együtt a Firtos-ra tett tanulmányút eredményeképpen, tudtommal, először MÜLLER FRIGYES határozta meg: 142×159 lépés nagyságú, lekerekített sarkokkal, az oldalak közepén egy-egy kaput sejtető domborulattal. Körfalai még akkor mindenütt kilátszottak, a keleti oldalon szinte 3 lábnyira.⁸²

A tábor helye (7. képen a berajzolt négyszög) minden eddig megvizsgált perem-tábornál legjobban elmosódott annak dacára, hogy szabadban van: a község nem épült rá, hanem amellet, a római kori alsó (polgári?) telep alatt a mélyedésben keletkezett. Kövek nagyarányú kitermelése után a területét elszántották. Lankás hegyoldalban lévén a vízmosás is sokat pusztított rajta úgy, hogy helyét ma csak a sűrűbben fellelhető kő-, habarcs- és téglatöredékekből és magasabb helyről tekintve a terep formájából lehet kivenni! A Nyires-hércre vezető, térképünkön is jelzett, út ma is „Várútja“. Innen az északra fekvő párhuzamos útig (687. pontig) terjedő egész területet „a vár“-nak nevezik. A megyei utat alul a „Várutea pataka“ keresztezi s ez egyik eredője a Gagy vízének.⁸³

⁸¹ Fr. Müller, *Die Ruinen am Firtos in Siebenbürgen*. Mitth. d. C. Comm. III, 1858, 259: „Die römischen in die Capellen mitverwendeten Ziegeln sind vom Fusse des Berges heraufgebracht worden.“ — Firtos-várra v. ö. Jakab Elek, *Udvarhely vmegye tört.* 1901, 139 kk. — Ferenczi Sándor nagy fáradtsággal összekeresvén e lelet néhány darabját, megállapította, hogy azok Aurelianus-tól Heraclius Constantinusig mennek s a VII. sz. elején az avarok rejtették el: *Firtosvár aranyéremletele*. Székelység IV, 1934, Kny.

⁸² Mitth. d. C. Comm. III, 1858, 260: „Hier nimmt ein viereckiger befestigter Raum die Aufmerksamkeit zunächst in Anspruch. Zwei gegenüber stehende Seiten dieses Viereckes sind je 142, die anderen zwei je 159 Schritte lang. Grössere Trümmerhaufen an den mittleren Theile der vier Seiten lassen dort Thore und Thorbefestigungen vermuthen. Der jetzige südliche Eingang liegt nicht in der Mitte und mag später entstanden sein. Die aus Steinen aufgeführte Ringmauer ist an einem Punkte der östlichen Seite noch ungefähr 3' hoch sichtbar, sonst nahezu bodengleich... Die gesammte Anlage scheint an den Ecken abgestumpft oder mit Befestigungswerken versehen gewesen zu sein und ist eine reiche Fundgrube entschieden römischer Mauer- und Dachziegeln...“

⁸³ 1942. júl. 22-én vizsgáltuk meg a terepet Rafai Zsigmond útkaparó szíves kalauzolásával.

Már ORBÁN BALÁZS idejében is ez volt a helyzet a tábor helyével, hol „az emberek már ezred év óta szedik ki az eke munkáját gátló romokat, s így a föld felszíne teljesen átalakult; de azért — szerinte is — figyelmes vizsgálat után a talaj kidomborodásából felismerhető, hogy itten egy négyszög erőd állott, melynek szabályszerű oldalai 200 lépés hosszal bírtak.“⁸⁴

Ha a „Várútján“ lefelé megyünk a községbe, balról a kertek fölött a „palota kútját“ emlegetik, a mellette levő gyümölcsös-kert pedig a „palota-kert“ nevet viseli **(7. képen 1.)**; az úttól jobbra (északra) viszont a gyümölcsöst „várkert“-nek nevezik ma is **(7. képen 2.)**. ORBÁN is említi a tábor d-ny sarkától nem messze fekvő *Palotát*, a közelében levő forrás *Palota kútját*, amelyekben ő a tábor fürdőjét sejtí, „mit az ott talált rakmú (mozaik) darabok és melegvezető csövek is bizonyítanak.“⁸⁵ MÜLLER még látta ezen épület 3 láb vastag falait; négyszögűnek mondja 16×21 lépés mérettel.⁸⁶ ORBÁN szerint a tábor körüli szántókon mindenfelé jelentkeznek római téglatöredékek, sőt „terjedelmes épületek alapfalai“ is, miből ő a „castrum oltalma alatt colonia“ létezésére is következtet. Igen fontos azonban MÜLLER adata a tábortól d-k-re az árok mindkét oldalán jelentkező római temetőről.⁸⁷

Gooss-nál már MÜLLER adatait találjuk,⁸⁸ míg TÉGLÁS GÁBOR inkább ORBÁN, részben azonban saját szemlélődése alapján foglalkozik fenn körülírt táborhely hadászati jelentőségével.⁸⁹ Legutóbb, 1940-ben C. DAICOVICIU vizsgálta meg a terepet.⁹⁰

⁸⁴ *A Székelyföld leírása*, I, 1868, 124 k.

⁸⁵ I. m. I, 1868, 125.

⁸⁶ Mitth. d. C. Comm. III, 1858, 260: „Achtzig Schritte südwestlich von dieser Befestigung (t. i. a tábortól) und etwas höher gelegen treten die Spuren eines zweiten befestigten Viereckes mit 16 und 21 Schritt langen Seiten und 3' starken Mauern deutlich zu Tage.“ Továbbiakban őrtornyot (*Speculum*) lát ebben, ami a 80 lépés távolság miatt lehetetlen.

⁸⁷ Mitth. d. C. Comm. III, 1858, 260: „Zweihundertvierzig Schritte südsüdöstlich von der grösseren Befestigung zu beiden Seiten eines Wassergrabens finden sich endlich eine Menge grauer und rother Urnenscherben um einen Platz, den die geschmolzene Ziegelmasse und Reste von Asche und Knochen als Brandplatz bezeichnen.“

Dass wir es hier mit einem römischen Standlager zu thun haben, dessen Existenz der Forschung bisher entgangen zu sein scheint, kann nicht bezweifelt werden. Alle Bestandtheile eines solchen (Dachziegeln, Ummauerung, der Wachtthurm [*speculum*] in der Nähe, und das *cimiterium*) sind Zeugen dafür, und selbst der Stempel der Soldatenziegeln wird einigermaßen ersetzt durch die Auffindung eines Denkmals, welches aus der zwischen dem Castrum und dem Begräbnissplatz in späterer Zeit erbauten fünfseitig geschlossenen Capelle nach Tarcsafalva gebracht und in dem Hause (Nr. 38) des Grundbesitzers Dionysius von Pálffy als Stütze eines Treppenvordaches aufgestellt worden ist.“ Köv. a CIL III 948 = 7718 feliratos ara leírása.

⁸⁸ *Chronik* 1876, 72 k.

⁸⁹ Arch. Közlemények XIX, 1895, 35 kk és Erdélyi Múzeum 1896, 387, 389, 421.

⁹⁰ Dacia VII—VIII, 1937—40, 318: „Das römische Lager... liegt nordöstlich vom Dorf bei der Vár (Burg) genannten Stelle. Die Umrisse

ORBÁN BALÁZS az eddig tárgyalattól teljesen függetlenül Énlaka és a nagyon közeli *Martonos* között egy másik, mégpedig szokatlanul nagy castra-t is feltételez. Martonos „felett északra ... meredek hegy ... fennlapján egy szabályszerű 300 lépés oldalhosszal bíró római castrum elvitázhatlan nyomai látszanak, a falnak behantolt gátonya s az ezt övezett mély sánc vonala tisztán kivehető. Hogy pedig ez római erőd volt, mutatja fekvése, alakja és az is, hogy a közelében lévő szántóföldeken sok római érmet találtak.“ Tekintettel arra, hogy ezen hegy „magasabb ormán... az énlaki kerekerdő“-t említi, e hely nem lehet más, mint **7. képen** Énlaka alatt a Bácsa-névvvel jelzett, a természettől meglepően szabályos fennsík, amelyen az *á* betű körüli terület lehet az említett „kerekerdő“, amely ORBÁN szerint é-ny felé messze ellátszik. ORBÁN még tovább megy, amennyiben a szemben levő terraszos nagy hegyről (képünkön Istók tetője) is azt tartja, hogy „ott valamely erődített hely, talán a túloldali castrum védelme alatt állott római colonia feködhetett; ezt igazolnák az itten talált Theodosius aranyok, s más régi érmek is“.⁹¹ A Bácsa-tető ny. része tényleg megdőbentően szabályos, de ilyen szabályos maga a hegy is, amelynek megformálása még sem írható emberi kéz rovására. Bár Pannoniában is ismerünk kilométeres körzeten belül két-táborgyanus helyet (*Quadratae* és *Stailucus* vagy *Alisca* és *Ad Latus*) s lovas helyőrség esetében, mint Énlakánál is, számolnunk kell a lóistállókkal kapcsolatban nagyobb férőhelyekkel, területekkel; az énlakai tábor biztos ismeretében lehetetlennek tartjuk, hogy ily közelben még egy, hozzá még ily monstruózus erődítmény állott volna. Itt mocsaras területre előretolt véd-műről sem lehet szó, mint a Duna mellett. Az lehetséges, hogy őskori telep volt a hegytetőn, amelyet azután a római polgári lakosság egy része is felhasznált.

VASILE CHRISTESCU, ORBÁNNak ezen martonosi „castrumát“ (Gooss után) tévesen a messzefekvő Homoródszentmárton-hoz helyezi (!) s térképén is mint létezett tábor Székelyudvarhely és Homoródszentpál között feltünteti.⁹² Az énlakai táborhelynek igen gondos és esetleg hálátlan munkával járó megásása alkalmával minden esetre ki kell terjeszteni a kutatást a Bácsa-tetőre is, a telep és a MÜLLER által említett temetők megkeresése viszont történeti és múzeológiai szempontból sok eredménnyel kecsegtet. Még egy, felületességéből eredő, topográfiai tévedést kell leszögeznünk, illetve rektifikálnunk: BUDAY ÁRPÁD említendő énlakai feliratos kövek ismertetése alkalmával azt mondja, hogy „mind a kettőt a község közepén levő, várnak nevezett, 80×90 öl terje-

sind kaum noch zu erkennen. Teile von Mauerresten zeigen aber zur Genüge seine Lage und Ausdehnung an. In der Nähe des Castrums bei dem „Palota“ genannten Platz, ein Name, der meistens auf ein grösseres Gebäude hinweist, war vermutlich das Bad des Lagers.“

⁹¹ *A Székelyföld leírása* I, 1868, 122. — V. ö. Gooss, *Chronik*. 1876, 91.

⁹² *Istoria militară a Daciei Romane*. București 1937, 120 k és 131.

delmű helyen találták.⁹³ A „vár“, mint láttuk, nincs a községben, még kevésbé annak közepén.

A hegyek között fekvő Énlaka ma is igen nehezen közelíthető meg kocsival. Antik időkben, utak híján, csak lovas helyőrség volt itt elképzelhető. Erős csapattestre és jelentékeny településre vall viszont a feliratok aránylag nagy száma, amelyeken majd minden esetben szerepel a csapat neve is: a *Cohors IIII Hispanorum equitata*.⁹⁴ Minden esetben fogadalui feliratról van szó, amelyet éppen a *cohors praefectusa* tesz, vagy annak a nevében állítanak. *T.Ael(ius) Crescentianus* praefectus két feliraton is szerepel.⁹⁵ Három-három felirat Juppiternek,⁹⁶ illetve Dianának,⁹⁷ egy Mars-nak⁹⁸ szól, egyet pedig még a markomann-háborúk előtt *L. Verus* császár üdvéért állították;⁹⁹ a tábor tehát 161—69 közötti időben már véglegesen ki volt építve. Fenti *cohors* viszont a maroskeresztúri diploma szerint 158-ban már Énlakán, ill. Daciában volt. Egy sírkő-töredéket (két-alakos, feliratos) *C. Daicovicu* ismertet innen.¹⁰⁰

Egy Juppiternek szentelt kis oltárt (8. kép) Énlakán jártunkban sikerült felkutatni. A körülírt „várkert“-ben került felszínre Fülöp József várutcai lakos kis zöldséges kertjéből. Alapja a gazda felesége szerint még a földben rejtőzik. A hely körül sok téglát találnak. Az oltár homokkőből van; előlapján és kétoldalt fenn és lenn párkányosan megdolgozott; fenn kiálló sarok- és közép-akroterionok díszítik, hátul durván megmunkált. Tetején tányérszerű téglalakú bemélyedés látható. Magassága 53, szélessége 27 és vastagsága 15.5 cm. Felirata:

I · O M *J(ovi) o(ptimo) m(aximo)*
E R O S *Eros*
ZOTICI *Zoticus (filius)*
SIC VLS *Sic(ilia) v(otum) l(ibens) s(olvit).*

Eros és *Zoticus* *cognomenek*, az első tipikus szolganév (*servus, libertus*) a feliratokon. *Zoticus* is szerepel mint *libertus*. Mindkettő görög jellegű s ezért igen valószínű a negyedik sor kiegészítése, hogy a görög településű *Sicilia*-ból származott. Ezt alátámasztja az is, hogy az eddig ismert énlakai feliratok felén megtalálható a fogadalmat tevő származási helye.¹⁰¹ Ez az eset azért

⁹³ Erdélyi Múzeum XXIII, 1906, 132.

⁹⁴ V. ö. Christescu, *Istoria militară a Daciei Romane*. București 1937, 188 k.

⁹⁵ CIL III 948 (=7718) és Buday, *Két római feliratos kő Énlakáról*. Erdélyi Múzeum XXIII, 1906, 133.

⁹⁶ CIL III 946, 947 és 6257.

⁹⁷ CIL III 945; Buday, Erd. Múzeum 132 k.

⁹⁸ CIL III 948 (=7718).

⁹⁹ CIL III 949. — V. ö. még Buday, *Dolgozatok III*, 1912, 81 k.

¹⁰⁰ Dacia VII—VIII, 1937—40, 318. Az emlék a székelykeresztúri főszolgabírói hivatalban volt.

¹⁰¹ CIL III 945: *dom(o) Tipasa (Numidia)*; CIL III 946 és 948 (=7718): *dom(o) Rom(a)*; CIL III 6257: *domi Mauretania Caesar(i)ens(i)*.

figyelemreméltó, mert tisztség-megnevezés híján polgári egyénről van szó; még az annyira elszigetelt Enlakán is volt polgári település, mégpedig nem „dákokból“, hanem (*Eutropius: ex toto orbe Romano!*) még a távoli Siciliából is ide telepítettékből. A fogadalmi feliratok ezen aránylag nagy száma egyben kultikus központról is látszik tanuskodni: talán nem járunk a fantázia határán, ha a „palotá“-ban, Müller 16×21 lépésnyi építményében egy római templom pódiumára mernénk következtetni. Komoly, rendszeres ásatások még sok ily kérdésre tudnának feleletet adni.

A hely figyelemmel-kísérése annál fontosabb, mert bejárásunk alkalmával is értesültünk fontos emlékek pusztulásáról. Így Benczédi Gergely várutcai lakos ugvan csak „várkerti“ telkéből 1922. év körül sok követ termelt ki. Többek között egy nagy feliratos követ is, amelyet összetörték s amelynek egy darabja még most is a esűr lába alatt van.

Az énlakai tábor hadászati jelentőségét legjobban TÉGLÁS GÁBOR igyekezett kidomborítani: legfőbb feladata volt „a két fővölgy (Kis-Küküllő Sóvárád és Nagy-Küküllő Székelyudvarhely „határszéli castrum“-mal) közt... a vízvázasztó gerinczét... erős táborhellyel“¹⁰² tartani. A „670 méter magasságban épült castrum... helyének kiválasztásában az vezethető — szerinte — a tervezőket, hogy a két Küküllő felső vidékének összes völgyeit, de különösen a Hargitán Parajdnak és Székelyudvarhelynek átvezető hágók mindenikét lovas őrzjáratokkal innen ellenőrizhették s szükség szerint segíthették a megtámadott völgyek valamelyikét.“¹⁰³

A rómaiság, miként a duna-tiszaközi nyilazó szarmatákkal szemben hamar megtalálta a védekezés kitűnő ellenszerét a szírus és kisázsiai ijjászokban; ezen gyönyörű, de nehéz hegyi terepen Észak-Afrika (Mauretania) és Numidia mór lovasaival, Hispania hegyvidékéről toborzott lovasított cohorsával igyekezett a birodalmat s annak érdekeit megvédeni.

Székelyudvarhely.

A vízvázasztó Firtos-tól d-k felé a Nagyküküllő völgyét elzáró tábor Székelyudvarhelynél keresendő **(9. kép)**. Medencévé kiszélesedő völgy, több pataknek folyóba-ömlési helye, völgyi utak találkozó pontja ez. Ha csak már a rézkorban megerősített Budvár-t tekintjük is, ősi települési hely. Némi joggal az ókori *Praetoria Augusta*-val azonosítható. Táborhelye ennek dacára oly kézzelfoghatóan, mint eddig legtöbb esetben, még sem prezentálható. Legfőbb oka ennek a mai napig tartó folytonosság, magyar kontinuitás, amennyiben a magyar középkor a széles lapály közepén épült négyszögű római tábor romjain építette fel a maga erősségét. Ezt igazolandó egy kis szemlét kell tartanunk az újabb iro-

¹⁰² Erdélyi Múzeum 1896, 387.

¹⁰³ U. o. 389.

dalomnak ezen, a város közepén levő és *Csonka vár*-nak nevezett, erődítmény körüli topográfiai adatai fölött. A vár történetének ismertetése természetesen nem tartozik a mi feladatkörünkbe.

Az egész város római eredetének legautentikusabb hirdetője SZELES JÁNOS a XVIII. századból. A kuruckor viharos idői utáni nagyarányú újjáépítés alkalmával több római falra, maradványra akadhattak, mint soha később azután. SZELES ezekből s a római érmékből a város helyén „római colonia vagy város“ egykori létezésére következtetett.¹⁰⁴ SZIGETHY GYULA MIHÁLY is római coloniát említ itt kőfalakkal, pénzekkel, pogány istenek képeivel, homvedrekkkel, utakkal.¹⁰⁵ A XIII. századtól már királyi várkastély, később templom és rendház (franciskánusok) céljait szolgáló vár¹⁰⁶. János Zsigmond óta a kuruckor végéig — közben mint „Székely támadt“-nevű erősség — ismét hadi célokat szolgált. Nem lekicsinylendő az a hagyomány, amely szerint a helyet „azért nevezték volna Udvarhelynek, mivel itt volt Attila udvara, székvárosa.“¹⁰⁷ A húnokkal kapcsolatba hozott maradványok — mint a Várhely—Kusma-esetben is láthattuk — rendszeren (a Dunántúl is) római eredetűek. Ez volt a dolgok régi, ősi magyar értelmezése: a magyarságban a testvér-nép s nagy, rettegett királya emlékéit idézték fel az ilyen, neki szokatlanul monumen-

¹⁰⁴ Kézirat a XVIII. század végéről a székelyudvarhelyi ref. Kolégiumban. Kiadása: Szeles János és Szájdél János, *Székely-Udvarhely története*. Erdélyi Múzeum XV, 1898, 384 kk, 456 kk, 523 kk és 578 kk. 391. lapon: „Tudós Páriz Pápai pedig azt írja: hogy régénten *Utidadvának* hivatottatott, s ez meg is lehet, hogy a magyaroknak itten való megtelepedések előtt ezen névvel neveztetett római colonia vagy város, vagy régibb daciai hely lett volna itten, hogy pedig ez így lehetett legyen, bizonyítják azon ásások között gyakran találtatott római régi monéták, és hogy *alig ásnak valami mélységet, kivált az házak és utcák szeriben, hogy kőfalra ne akadnának*, a mely jele ezen vélekedésnek, mivel az régi magyarok olyan kőfalas épületeket nem igen tettek.“

¹⁰⁵ Felső Magyarországi Múzeum 1828, 1471 (Jakab Elek közlése: Arch. Ért. 1894, 213).

¹⁰⁶ V. ö. Lakatos István, *Siculia delineata et descripta* 1707; *Szeles i. h.* 456; Kővári László, *Erdély építészeti emlékei* 1866, 95 kk; főként: Lukinich Imre, *Az udvarhelyi vár története*. Erd. Múzeum 1903, 425 kk. — Maradványainak képe: *Kővári*, i. m. 95; Kubinyi-Vahot, *Magyarország és Erdély képekben* II, 1853, 71; Orbán Balázs, i. m. I, 1868, 56 és 59 (alaprajz); R. Kiss István, *A nemes székely nemzet képe* I, 1939, 102 k. (Lakatos kéziratos művének Székelyudvarhelyre vonatkozó része megjelent Jaklovszky Dénes fordításában *Székelyudvarhely legrégebb leírása* címen az Erdélyi Ritkaságok 6. füzeteképpen 1942-ben.)

¹⁰⁷ Benkő, *Imago Nat. Sic.* 19 és Kállay, *Székely nemzet eredete* 43. — helyekre hivatkozva említi Kővári, i. m. 36 k. U. o. 38: Budvár is Buda-vára alapon a hun hagyománnyal magyarázható. U. az, *Székelyhonról*. Kolozsvár 1842, 49 kk. és 78 kk. — Budvár-helynév eredete v. ö. Jakab Elek *Udvarhely vmegye tört.* 1901, 139 és (ásatásáról) 150; Lukinich Imre, Erd. Múzeum 1903, 430; az őskori Budvárra pedig: Téglás Gábor, Arch. Ért. 1897, 108 kk.

tális romok. Sokkal későbbi ennél az a román kontinuitás-elmélettel mesterségesen terjesztett gondolat, amely minden ilyen maradványban „Traján“ várát, a pogányárokban, tatártöltésben, ördög-útjában, hadak-útjában (stb.) egyszerre mindenütt „Traján-útját“ kezdte felismerni. Mindjárt az innen a külső limesvonal felé Zetelakára (egyben az Oroszhegyi Kápolna-dombon, 940 m magasságban feltételezett örutoronyhoz) vezető római utat is FR. MÜLLER mint ilyent említi.¹⁰⁸

A „vár alakja csaknem szabályos négyszög, körülbelül 80 lépés oldalhosszal, oda nem számítva a kiszögellő szögbástyákat“.¹⁰⁹ ORBÁN BALÁZS említett alaprajzát tekintve a vár k-ny irányban hosszabb. 1942. júl. 19-én és 20-án tanulmányozván a helyet, magunk is leléptük s falakon belüli belső méreteit 100×110 lépésben állapítottuk meg. A Csonka-vár tehát egy, alakra és méretre kisebbszerű, római castellumra épült. Az é-k oldalon még jól látható az antik „hegyes“ árokrendszer nyoma is. A két tömör, kerek sarokbástyából még lehet valami a római időkből. A kiszögellő sarkok s a ferde falazat már tipikusan XVI. századi olaszos átépítés eredményei. Igen római jellegű az egészet körülvevő árok rendszere, amelynek falai az átépítéskor meredekké lettek, az egész árok mélyebb és jóval szélesebb lett. Az eredetileg alig dombos hely csak római castellum számára volt alkalmas. A Kükküllő felé néző oldalon, az é-ny fal mindkét sarkán komplikáltabb a helyzet, ott egy-egy négyszögű, ill. háromszögű hegyes bástya van: tehát az átépítés még jobban eltüntette az eredeti jelleget.

A várárokból vizsgálván a fal alakját és technikáját, azt látjuk, hogy az kívülről ma már csak helyenkint merőleges (római rendszerű), különösen alsóbb részeiben. Külső felülete legnagyobb részben enyhén, befelé dülően ferde. Az egésznek burkolása, borítása természetesen ismételten változott; utoljára aránylag silány, meg nem munkált, részben gömbölyded folyami kövekkel borították, talán a XVIII. században a kuruc-idők után, amikor nagy szerepet játszott. Ha volt is egykor rendes faragott quader-burkolata, az az idők, átépítések és rombolások folyamán elpusztult vagy a sarokbástyákba épült be. Ezekben spolia-gyanus darabok tényleg látszanak. Mihályi Béla ny. jegyző Kornis-utca 5. sz. alatti, vár melletti házában, részben a várfal alá vajt pincéjében igen erős, római jellegű falrakást találtam; forrón öntött habarcsba rakott kőrétegeket. Római eredetének az említetteken felül még kézzelfoghatóbb bizonyítására szó lehetne mind a vár árkaiban a falak melletti mélyebb vizsgálatokról, mindpedig benn

¹⁰⁸ Mitth. d. C. Comm. 1859, 165: „... es habe sich im Munde des Volkes die Bezeichnung einer Strasse von Udvarhely bis in die Gegend von Zetelaka als Trajanstrasse (traján út) erhalten, welche mit der des grossen Homorodtales in Verbindung stehend gedacht werden kann. Jedenfalls ist es wahrscheinlich, dass die äussersten Befestigungswerke der Römer hier in irgend einem Zusammenhange mit einander gestanden haben werden, ...“

¹⁰⁹ Orbán Balázs i. m. I, 1868, 58.

a feltöltött szintű udvarban teendő leásásokról.¹¹⁰ A hátsó udvaron alkalmilag meg lehetne állapítani a római kori szintet, a mélyebb rétegeiben belülről érintetlen falak római konstrukcióját. Hogy újabb időben e helyről római kori leletek nem ismeretesek, az az árokrendszer és külső fal teljes átformalásának s a belső szintvonal tetemes feltöltésének rovására írandó.

A feltételezett és itteni létezését alább még más topográfiai argumentumokkal is bizonyítandó tábor közelében, a baromvásártéren, itt is előkerült 1874-ben a római „fürdő”; nagy feltűnést keltett és élénken foglalkoztatta az irodalmat ez a nagyobb-szerű római épület. Mivel nem lehetett mindjárt „tábor“-nak kinevezni, az ott lelt fűtési berendezésből, tubuli-ból „fürdőre“ következtettek. Szinte csodáljuk, hogy nem tartották mindjárt „castrum“-nak. Legtöbb esetben, ha a tábor különben nem volt pontosan ismeretes s nagyobb-szerű római épületről, impozánsabb falakról volt szó, mint például Maroskeresztúr esetében is, tábor-t sejtettek. A lelet minden esetre döntő bizonyíték volt Székelyudvarhely római eredete, mégpedig annak katonai jellege mellett, amennyiben az érmeken kívül több római téglát találtak a katonai csapattest *C I V B, C(ohors) I Ub(iorum)* bélyegeivel.¹¹¹ Előkerült egyben a Küküllő partján felfelé vezető római út is. Kisebb tárgyak (fegyverek, szerszámok, kocsiveretek, arany-, ezüst-, bronz- és csonttárgyak) egészítették ki a leletet.¹¹² 1894-ben

¹¹⁰ A vár közepét ma szintén csak egyetlen épület foglalja el: az 1893-ban épített reáliskola, amely az 1940. évi bevonulás óta kaszárnyául szolgál, a Csonka-vár mély árkaival, magas falaival és bástyáival ugyanis még most is örzi elzárt, erőd-jellegét.

¹¹¹ CIL III 8074, 25a (Eph. Ep. II, 325, n. 472): in ruinis aedificii Romani rep. ad Székely-Udvarhely *pluribus exemplis* (mus. gymn. Segesvár). — V. ö. Christescu, *Ist. mil. a Daciei Romane* 1937, 191. — A Székely Nemz. Múzeum 1890. évi értesítője szerint (58. lapon) az imecsfalvi gyűjteménybe került innen *cohors IV Britannorum*-bélyegű téglá: az előbbi bélyeg hibás olvasása.

¹¹² Gooss, *Archaeologische Analekten*. Archiv d. Ver. f. siebenbürg. Landeskunde XII, 1874, 174. — U. a., Arch. Epigr. Mitth. I, 1877, 32: „Ich zweifle durchaus nicht, dass ebenda auch *ein römisches Lager* gestanden hat, wenn schon seine Reste gänzlich vernichtet sind. Als Besatzung stand hier die *Cohors I Ubiorum*...“ — U. a., *Chronik* 1876, 116. — K. Papp Miklós, *Római nyomok Udvarhely városában*. Tört. Lapok (Kolozsvár) I, 1874, 137 kk. — Szombathy Ignác, *Udvarhelyszék és Udvarhely város rövid leírása*. Székely-Udvarhely 1874, 62. — Orbán Balázs, Arch. Ért. 1887, 86: „Székelyudvarhely alatt *római város* fekszik eltemetve, 1870-ben reá akadtak maradványaira; 1874-ben ismét falak kerültek elé, midőn a Raksány kerttel szemben esatorna épült. A falak több irányban vonulnak és olyan erősek, hogy vasrudakkal is nehezen birták széjjel feszíteni.“ — T. G., Arch. Ért. 1895, 92. — Téglás Gábor, Arch. Közl. XIX, 1895, 39 kk. — U. a., Erd. Múzeum 1896, 419 k. — U. a., Erd. Múzeum (A székelyudvarhelyi római castrum és annak katonai fürdője. Két képpel) 1897, 257 kk. — A „római fürdőben talált *gemma*“ gipszöntvénye, staniollenyomata és fényképe a Székely Nemz. Múzeumban: Jelentés a Sz. Nemz. Múz. 1908, és 1909. évi állapotáról 1910, 52. — V. ö. még Jakab Elek, Arch. Ért. 1894, 214 k.

TÉGLÁS GÁBOR végzett e „fürdő“-nél ásatást. Egy alkalommal, korábban, már a *Legio XIII Gemina* téglabélyegeit említik innen.^{112a}

Csakis a kutatás és újabb leletek hiányával magyarázhatjuk a legutolsó székelyföldi limeskutatásnak az udvarhelyi római tábornak és lakonikus rövidségű megállapítását: „Das hier erwähnte römische Lager ist unsicher.“¹¹³

A már említett tárgybéli és saját szemlélődésünk folyománya-képpen leszűrhető adatokon felül alábbi jelenségekben látjuk még a római castellumon épült Csonka-várra vonatkozó feltevés megerősítését:

1. Kimondottan római gondolat a völgy lapályán való tábor-építés.

2. A Csonka-vár romjaiban is „oly nagyszerű, hogy ha hegytetőn, szabadon emelkednék: legfestőibb romjaink egyike volna“ (KÖVÁRI, i. m. 95). „E vár-rom... honunk legérdekesebb, s legnagyobb romjai közé sorozható, s ha az... valamely magas hegycsúcson állana...“ (ORBÁN B., A Székelyföld leírása I, 58). Mindenkinek felötlük a helye, a lapály. Pedig ott van pl. a Szent Mihály-hegye a város legősibb plébániájával, vagy ott van a Budvár magaslata: ha nincs a várnak antik előzménye, antik eredete, akkor a középkori vár a hegyre épül!

3. Itt folynak össze a helység fölött az észak felől jövő összes vizek: innen ágaznak szét a limeshez, külső őrállásokhoz vivő utak Oroszhegy, Zetelaka, Homoródfürdő felé.

4. Ha a **9. képre** tekintünk, azt látjuk, hogy a várost átszelő főútvonal (az egykori római út utóda) római időkben egyenesen a táboron ment át, miként azt nyilakkal jeleztük. A kis utca d-ny felől (a ferencesek temploma mellett) egyenesen a tábor közepének tart, a Simonfalvai út iránya távolabbról szintén oda vezet; a városban (kelet felől) való ívelése későbbi: ásatásokkal igazolt tapasztalatból tudjuk, hogy, mikor a tábor zártabb jelleget ölt (Nagytétény, Dunapentele), az út elkerüli a tábornak. Mikor az udvarhelyi tábor romjain felépül a középkori vár, megszűnik a veszedelmes átjárás, ami nem felelt meg egyébként sem a középkori védelmi rendszernek. Az út-kitérés már előbb a tábor romhalmazai miatt is megtörténhetett.

5. A vár formailag négyszögű. Ez a római castrametatio alakja.

6. Méretre viszont aránylag kicsiny. Kb. az énlakai táborral egyezik e tekintetben. A római határvédelem csapatai el voltak osztva a limes különböző pontjain, kisebb erődökben, őrtornyokban. Itt a törzs székel; nem lovascsapatról van szó, aránylag kevés helyet igényelt. Különben is itt már a védettebb zónában vagyunk, ahol a tábor mögött rendszeren nagyobb telephely is létesülhetett, csapatok, családtagok elhelyezésére is. A középkorban viszont mindennek a menedékhelye a vár, lakosságának, éle-

^{112a} Müller, Mitth. d. C. Comm. 1859, 165.

¹¹³ Daicoviciu, Dacia VII—VIII, 1937—40, 321.

lemnek, értéknek egyaránt. Erre pedig a területe kicsi. Ha tehát nincs előzménye, nemcsak másutt (hegyen), hanem nagyobbra is építik, hiszen az az egész lakosság refugiuma nehéz időkben.

7. Mai bástyái a sarkokon későbbi adaptálások, szinte háromféle kísérlet különböző alaprajzú megoldásokkal. Megvolt az alap-adottság s azt toldozták időnkint.

8. A várban állott épület (ORBÁN B. alaprajza) alapschemája könnyen római eredetre mehet vissza. Aligha volt U alakú (ORBÁN is csak szakadozottan húzza meg az összekötő traktust), mert az út keresztülment rajta. Római alapokon (parancsnoki épület, kaszárnya falain) épült fel a középkori templom is, szentélye azért négyszögű (és nem apsidális!), a magasabbra építés miatt nyerhette azután a külső támpilléreket.

A külső limessel kapcsolatban már említettük az orozs-hegyi Kápolna-dombot. Ide tartozik a zetelaki „Ördög útja“ is. TÉGLÁS Homoródfürdőnél a Czekenktetőn a „várhely“ vagy „földvár“ 35 m oldalméretű négyszögében kis castellumot lát.¹¹⁴ SZELES a Budváron kívül a Szarkakő alatti *Záldog* nevű helyen említ köfal-fundamentumot.¹¹⁵ Fontosnak tartottuk ennek megemlítését, mert TÉGLÁS szerint a homoródfürdői feltételezett kis erődhez a Szarkakő alatt is vezethetett egy rövidebb hegyi út.

A limes és Székelyudvarhely között fekszik *Tibód* község, amely a régészeti irodalomban több mint 800 ezüst éremből álló kincslelet miatt nevezetes. A Bosnyák-patak jobb partján itt TÉGLÁS római épületnyomokat is vélt felfedezni. A lelet egyik edényében a triumvirátus idejéből való, a másikban pedig császárkori érmeek voltak. Utóbbiak L. Verus-ig mennek, 167-ig; a kincset tehát a markomann háborúk kitörése idején, az akkori nagy barbár-betörés miatt rejtették el.¹¹⁶

Homoródszentpál.

Székelyudvarhelytől d-k-re, szokásos távolságra, jelentkezik a következő perem-tábor Homoródszentpál községben: a Nagy-Homoród azon pontján, ahol a völgy erősen kiszélesedik, ahonnan Karácsonfalva, ill. Oklánd felé ősi eredetű úton leghamarabb, legkisebb emelkedővel, legkönnyebben érhető el a Kis-Homoród s annak völgye. Egy pillanatra meg kell állnunk ezen útnál: Udvarhelyszék alsó részének minden időben, ma is legfontosabb s, mondhatjuk, egyetlen közlekedési műútja az, amely az egykori római táborhelyeket (Székelyudvarhely—Homoródszentpál—Ba-

¹¹⁴ Arch. Közl. XIX, 1895, 17 k. és Erdélyi Múzeum 1896, 423 k.

¹¹⁵ Erdélyi Múzeum 1898, 389.

¹¹⁶ Arneth, *Über einem Münzfund zu Tibód . . .*, Mitth. d. C. Comm. I, 1856, 15 és u. o. 1858, 261. — Archiv f. K. öst. Gesch. Quellen XIII, 138. — Mommsen, *Röm. Münzwesen* 771. — Ackner, *Röm. Alterth.* 23. — Gooss, *Chronik* 113 k. — Téglás G., Arch. Közl. XIX, 8 és 39. — U. a., *A tibódi kettős kincslelet tanulsága*. Erd. Múzeum 1904, 76 kk és u. o. 1896, 426. — Jakab Elek, Arch. Ért. 1894, 215 k. —

rót) köti össze egymással. Nem nehéz ezen tényből visszakövetkeztetni; az ókori helyzet rekonstruálásánál ez már magában is nyomravezető fonálnak tekinthető. A völgyzáró castellumok egymással is közlekedő kapcsolata miatt kellett először ezen utat kiépíteni. Szinte már említeni is felesleges, hogy a tábor egyben a Nagy-Homoród mellékvizeinek, mellékvölgyeinek összefolyása alatt épült, hogy itt fogja össze az azokba, a limesre előretolt állomásokat, egyben a hatókörébe tartozó Kis-Homoródon át is, fel egészen Lövétéig, hogy Homoródszentmártonról és Homoródalmásról ne is beszéljünk.

A kitűnően megválasztott ponttal a hadi célon felül azonban még más érdeket is biztosítottak: éppen a szomszédos Kis-Homoródhoz átvezető út mentén fekvő *sóbányák* védelmét. A dolgot meg is fordíthatjuk: a felirattal is igazolt római sóbányászat miatt épült éppen arra az út, amely kereskedelmi forgalmat is hivatva volt lebonyolítani. Ezen útrendszer védelmének s a kereskedelem biztosításának következményei az egyidejű vagy későbbi (középkori) hegyi erődök is, mint a római-gyanus Hagymásvár vagy a középkori bágyi vár.*

A tábor helyéről és maradványairól a terepet vizsgálók megállapították, hogy „biztos meghatározása lehetetlen“.¹¹⁷ Daicovicu, aki az említett társasággal 1940-ben járt ott, szintén nem ismeri a helyét, sőt csak egy „kis katonai állomást“ sejt a község táján.¹¹⁸ Pedig ORBÁN BALÁZS,¹¹⁹ sőt maga TÉGLÁS GÁBOR¹²⁰ is jó

* Kelemen Lajos, *A bágyi vár*. Székelység X, 1940, 33 kk. — Mindkettőre v. ö. Jakab Elek, *Udvarhely vmegyéje tört.* 1901, 145 (Irodalom).

¹¹⁷ Téglás G., *A homoród-szentpáli castrum és feliratai*. Arch. Közl. XIX, 1895, 42 kk (idézett megállapítása a 43. lapon). V. ö. erre Finály G., *Nomenclator* 1912, 40.

¹¹⁸ Dacia VII—VIII, 1937—40, 320: „Die römische Ansiedlung . . . muss auch eine kleine *Militärstation* besessen haben, . . .“

¹¹⁹ *A Székelyföld leírása* I, 1868, 165 k.

¹²⁰ I. h. 43: „A falún átvezető út derekán mutatkozó két párhuzamos kiemelkedésben sejtem a két éjszak-déli alapfalat, közel az említett fürdőhöz.“ Jánosfalvi Sándor István id. (kutatóutunk óta kiadott) kéziratában, *Székelyhoni utazás a két Homoród mellett*, 1846-ból értékes adatokat találunk Homoródszentpál római maradványairól (Erdélyi Ritkaságok 7, 1942, 132): „Hogy rómaiak lakhattak, nyilván mutatják nemcsak most épült piaczos új temploma körül kútásás alkalmával 5—6 ölnyi mélységű televényes rétegben talált másutt is sok helyt hanyódó római téglák s igen régi temploma elrontásakor annak falában volt s régi temetőjében siremlékül ma is létező nem oda készített, hanem másunnan oda tett faragott kövek, s nemcsak némely itteni lakosok kezén forgó Hadrianus, Marc Aurel és Antonius Caracalla pénzei, hanem mindenek felett bizonyítják önmaguk azon nagyszerű és bőven található romok is, melyek közül mindezen téglák, kövek és pénzek szedettek és hordattak széjjel.“

„Egyik ezen romok közül egy olyan nagy várnak föld alá temetődött s résszerint a mellette levő ma is ú. n. *Várpatok* mosás, résszerint ennek iránya után épületbe kellető kövekért tett ásatás által több helye-

helyen, helyes irányban tapogatóztak. Régebben zavarták az eligazodást a község déli végénél fekvő *Kornis-kastély* ugyancsak négyszögű maradványai.¹²¹ Mind ez, mind pedig a falu felső végén állott *Béla bán vára* (később valószínűleg a pálosok kolostora, innen a hely neve)¹²² minden bizonnyal a római tábor kőanyagából épült. Ezen utóbbi nyomai ejthették tévedésbe Goosst is, aki az ORBÁN megjelölte tábor helyén nagykiterjedésű telepet állapít meg, amely az unitárius templomtól a Homoród mindkét partjára (?) kiterjedt volna.¹²³ Először: a Homoródról nem lehet szó, hanem csak a *Várca-patakról* (!), amely keresztülfolyik a községen; másodsor: a tábor — mint látni fogjuk — nem terjed át a patak keleti partjára.

ORBÁN BALÁZS már említett helyen következőket mondja a táborról: „Az unitárius templomtól vagy száz lépésnyire kelet irányban id. Zoltán András telkén egyenes szögletbe végződő kiemelkedése van a talajnak, melynek szögén ásást téve, régi fal maradványira akadtunk.^{123a} [Római fürdőt (?) lát ebben]... az

ken felfedezett romladékai, mely befoghat mintegy háromezer □-ölet.“ — E szerint tehát a lebontott régi templom is már a tábor köveiből épült s a „Várpaták mosás (vízmosás) irányá“-ban futó táborfal állandó kőbányául szolgált. Igen fontos azon adata, amely a temetőbe elhurcolt kövekről szól. Alkalmilag meg kell vizsgálni a száz év előtti sírdombokat. Pannoniában ugyancsak 100 év előtti sírdombok besüppedt fedőlapjainak megforgatása, kiemelése útján igen értékes brigetioi kőemlékekhez jutottunk a kisigmándi temetőben (Paulovics István, *Római kőemlékek a kisigmándi temetőben*. Pannonia 1936, 239 kk.).

¹²¹ Kővári L., *Erdély építészeti emlékei* 1866, 238. — Orbán B., *A Székelyföld leírása* I, 1868, 166 k, a romok képével.

¹²² Orbán B., i. m. I, 166: „A mi pedig a szt.-páli maradványokat illeti, úgy látszik, hogy a rómaiak nyomába a székelyek is letelepültek s magoknak ez akkor tekintélyes romokból (t. i. a római táborból) erődített lakot emeltek. Erre utalna az, hogy a falu felső végén most is egy helyet *Béla bán várának* neveznek, ...“ V. ö. J. Sándor István, *Erdélyi Ritkaságok* 7, 1942, 135.

¹²³ Arch. Epigr. Mitth. I, 1877, 32.

^{123a} J. Sándor István is említi ezen maradványokat 1846-ban szintén Zoltán Andrással kapcsolatban (*Erdélyi Ritkaságok* 7, 1942, 133 kk): „... a falu keleti részén egy hosszabb felnyúló parkányos dombon épült egyik utca sorháza szilváskerteim keresztül végig felmenő begyepesült omladványok alapjainak hasonlólag épületbe kellető kövekért lett megbontása alkalmával egy *Zoltán András* nevű jobbágytól éppen most ezen jegyzeteim írása alatt, felfedezett oly csudálatos földalatti mív, melyhez hasonló, hogy még valahol egy környékben mindeddig találtatott volna, se nem hallottam, se nem olvastam.“

„Az alkotmány mintegy két singnyi földréteg alatt kőfalak közt találtatott szoba négyszögű állásában lévő pádimentuma, melynek alatta egy röfnyi mélységű lapos pince volt. Ennek fenekéből egymástól singnyi távolságra fertály sing széles és félfertály vastag igen remekül gyúrt és égetett koczka téglából rakatott oszlopocskák emelkedvén fel, azoknak tezejére legfejül felsingnyi széles téglák voltak téve... úgy, hogy eképpen... több oszlopos fákön álló remek pádimentum volt elkészítve és... kemény valami veres anyaggal vegyített mésszel be-

említett szögletnél megtöretett fal egyik szárnya, a templom alatt elvonulva, kimegy a mezőre; másik délre menő vonala a falu derekát szeli át; mellette a külső szabályszerű bemélyedése tisztán kivethető; a fal, bár mindenütt föld fedi, ... e vonal bármely pontján feltalálható. — Egy másik ezzel párhuzamosan futó fal, mely a külső védvonalat alkothatja, a falu keleti szélén levő partmagaslaton vonul el; ... Ezen ... nyomok arra mutatnak, hogy Szent-Pál egy tekintélyes római *álló tábor* (Castrum stativum) fölé épült; ezt bizonyítják az eddig talált töredékek, ezt mutakozó négyszög alakja, ezt a talaj idoma.“

Most, hogy 1942. júl. 18-án legnagyobb részében sikerült a tábornak, egyes oldalain szerfelett pregnáns, körvonalait meghatározni, a **10. képre** tekintve szinte természetesnek tűnik fel, hogy a tábor csak az *úthajlás-alkotta* zaeszkóalakú ház-, ill. *telek-tömbben* volt keresendő. Ha nem is a mai ferde irányban, az út itt is keresztülment a táboron. A kelet felőli nagy útkihajlás itt is akkor keletkezett, amikor vagy a nagy romtömegek miatt, vagy átmeneti középkori felhasználás folytán az úttal meg kellett kerülni a tábort, mégpedig az azt körülvevő árkon kívül. Az útkihajlás belső oldalán épült *házak kertjei* ugyanis már mind a *táborárokba* esnek.¹²⁴

Az említett útkihajláson belüli terület magva az átszelő úttal együtt kiemelkedő egységes platót alkot: községház, templom, iskola, papi és kántor-lak s néhány ház foglal rajta helyet. Ezen fennsíknak északi pereme átszeli az é-d irányú utcát az unitárius templom előtt (ez az egyik „kiemelkedő“ az úton, amelyet TÉGLÁS látott, a vele „párhuzamos“ délebbre van), folytatódik a kántorlaknál, majd a lelkészi zöldsés kert északi határvonalát (!) alkotván a környezetből (a szomszédos Bencze Dénes-féle gyümölcsösből) erősen kiemelkedik. A lelkészi kert keleti határvonalán (!) fordul azután a perem dél felé impozánsan kb. 8 m-re kiemelkedő sarkot alkotván. E „szögletet“ konstataulta ORBÁN is. A nagy nivókülönbség az é-k sarkon és a keleti oldalon

öntve... Emellett találtattak e szoba köre romjai között még sok más féle csodálatos cserép művek is, ú. m. amint gyanítani lehet szobák falában végigfutott melegvezető téglá, cserép tölcéserek és reáragasztott kerek lábas fedélforma lapos cserepek és végre némely Hadrianus rézpénzek.“ A *tubuli*-val és *hypocaustum*-berendezéssel fűtött házban a továbbiak szerint ő is római fürdőt lát, de lehet az szerinte „közönséges lakóház“ is.

¹²⁴ Kutatásunkat igen elősegítette Váry Domokos unitárius lelkész szíves, áldozatos támogatása, akit fellelkesített vizsgálódásunk eredménye, hogy temploma, lakása, iskolája klasszikus mű egykori vonalain belül fekszik; szíves készséggel állott rendelkezésünkre az egyház kurátora, vitéz Dimény Lajos, valamint a község jegyzője.

Meglepő volt viszont az önző, ill. anyagias és szerfelett barátságtalan, egész utunkon sehol másutt nem tapasztalt, fogadtatás, amelyben kis kutató csoportunk a község bírójának és a kisbíróknak házánál részesült. A különben vonzó székely község becsülése mellett, jövőbeni egyéb tudományos kutatások eredménye érdekében, ezt itt szóvá kellett tennünk.

a Váreza (a név jellegzetes!) patakának egykori (ma holt-) ágával függhet össze: a patak római időkben e ponton a mesterséges árkot helyettesítette. Az északi peremen visszaneézve, nyugat felé a nivó különbség fokozatosan kisebbedik, de a kántorlakig is híven megőrzi az árok alakját; a kántorlak már a táborban van, északi fala mintha éppen a táborfalra épült volna. Az utcáig kinyúló kántori kert északi határa szintén egybeesik a tábor északi peremével. Következétesen ismétlődő eset, hogy telek, kataszteri határok nagy római művek vonulatának emlékét őrzik! Mint térképünkön is látható: a vízer, egy kissé távolabb, ma is a sarokhoz alkalmazkodóan kanyarodik. Ezen é-k sarkon egyébként köríves bemélyedés látható. Közelebbre az északi peremen egy másik lyukkal együtt ez kőszedés helye, a sok kőanyagot adó, egykor jobban megerősített sarkon. Az egész perem, annak rézsűje valamint az árok fűvel benőtt s így kő-, vakolat- és egyéb törmelék nem látható.

Keleti oldalának határa, mint arra már céloztunk, pontosan egyezik a lelkészi kert keleti határával. A rézsű itt már a kerítésen belül kezdődött, ami azonban a kert szélén vonult táborfal kőanyagának kitermelésével állhatott elő. A mai lelkész, Váry Domokos, a hiányt kitöltendő, sok földet hordatott oda, hogy a peremet helyrehozza. A kelet felé szomszédos telkek csürei lenn a vízmosás, ill. az árok mélyén épültek. A táborfalat ezen oldalon keresztülszeli a községből a templomhoz felvezető út, amelynek római kori elődje akár a sóbányák és Kis-Homoród felé kivezető út is lehetett. Az úttól délre ismét a mai kerthatárok (Bartha Gyula és Molnár Ferenc telkein) jelzik a tábor további keleti peremét. A tábor fennsíkja e keleti oldalon is uralkodik a terepen: az ember innen átnéz az eléje épült falu felett, legfeljebb csak egy-egy kimagasló háztetőbe ütközik a szeme.

A tábor déli oldalát, azzal nagyjában párhuzamosan haladó út jelzi. Maga az út tulajdonképpen már a mélyben, az árok helyén van s attól északra jól látható a fennsík rézsűje.

Legkevésbére pregnáns a nyugati oldal, amely összefut egy lankás tereppel. Utóbbi terület a tábor mögött („Vármege“, mint Oltszemenél látni fogjuk) igen alkalmas lehetett polgári településre. Az árok helyét itt a csűrök háta mögötti, mélyebben húzódo posványos vonal jelzi. A hegyoldalról lezúduló víz hordaléka lassan betömte az árkot, az állandó szivárgás, mint azt ily helyzetben másutt is konstatálhattuk, elposványosítja azt, miután a táborfal erős, szinte vizálló összetétele még alapjában is gátat vet a további, lefelé való szivárgásnak. É-ny sarka kb. a mai jegyzői lak előtt lehetett.

A tábortól nyugatra és délre elnyúló lankák egyik pontján, térképünkön nyíllal jelzett helyen v. Dimény Lajos kurátor „tojásalakú“, kb. 15 m átmérőjű és körös-körül mindenütt kb. 80 cm vastagságú falat szedett ki a temető mellett délre, attól kb. 60 m-re levő, „Lókert“-nevű kisebb domb csúcsán. Aligha lehet hadi műről szó, inkább az itt feltételezett teleppel kapcsolatban valami kultikus, vagy temetői építményről. „Castrum védelme

alatt valamely coloniát“, éppen a sóbányaműveléssel kapcsolatban ORBÁN is feltételez.

A tábor belsejét illetőleg Goosznál találunk némi adatot az iskola építésének kapcsán.¹²⁵ A községen keresztülmenő patak bal oldaláról is említ Gooss hosszú falakat Török János földbirtokos kertjéből, ahol egy „fürdő“-nek, lapos téglákkal kirakott, padozata üreges téglákon nyugodott.¹²⁶ A téglákat a segesvári gimnáziumba szállította be.

Fenti földbirtokos udvarán oszloptöredékeket, feliratnélküli oltárkövet is látott Gooss ez alkalommal s ugyanakkor egy téglatöredéket is szerzett fenti gimnázium gyűjteménye számára, amelyen cursiv írással VIPO volt bekarcolva. TÉGLÁS GÁBOR „nagyon sok díszoszlopot“ látott a községben trachittufából s ebből „jó módú polgári elem és több nyilvános épület létezését“ feltételezi.¹²⁷ Magam azt láttam, hogy meglepően sok a kőből (nem székelymódra fából), spolia-ból épült ház a községben, ami nemesak nagy erődítményre, hanem egyéb monumentális antik építmények egykori létezésére is vall.

Aránylag kevés felirat ismeretes e fontos helyről és környékéről. Homoródszentmártonban *Severus Alexander* üdvéért állított felirat (CIL III 950) került elő; az ülösökké átalakított, töredékes, karácsonfalvai fogadalmi feliratot (CIL III 7719) 1942. júl. 13-án a Székely Nemz. Múzeumban láthattam Sepsiszentgyörgyön. Magáról Homoródszentpálról TÉGLÁS G. mentett meg két feliratos töredéket (CIL III 14467). BUDAY ÁRPÁD ugyaninnen egy igen fontos, az itteni római sóbányászatot, bányahivatalt igazoló feliratot ismertet, amelyet (mint oltárt) *Mithras*-nak *C. Iulius Valentinus c(urator)* vagy *c(onductor) salinar(um)* állít.¹²⁸ Másik jelentősége e feliratnak, hogy — talán éppen a bányatelepen — kultuszhelyet, Mithraeumot tételez fel. Ugyaninnen DAICOVICIU közli az első sírfelirat szövegét is: [*D(iis)*] *M(a-*

¹²⁵ Arch. Epigr. Mitth. I, 1877, 32: „Beim Bau der neuen Schule wurden . . . grossartige Substructionen entdeckt. . .“ Minden esetre fontos az adat az iskola és templom közötti eléggé terjedelmes téren indítandó esetleges ásatás szempontjából!

¹²⁶ Arch. Epigr. Mitth. I, 1877, 32.

¹²⁷ Erdélyi Múzeum 1896, 419. U. o. olvashatjuk, hogy „a polgári elemet — szerinte is — nyilván a sóbányászat vonzotta, mely sóbányászat még 1614. is virágzott. . .“ A homoródszentmártoni római sóbányászatot említi Jánosfalvi Sándor István (1804—79) *Székelyhoni utazás a két Homoród mellett* c. munkájában; Erdélyi Ritkaságok 7. kötet 1942, 31. Ugyanott 8. kötet 27. római útról és 30. lapon a karácsonfalvai római emlékekről, köztük a székké átfaragott feliratos kőről szól.

¹²⁸ Szegedi Dolgozatok 1928, 300. Az Oklánd felé vivő úton a „Sós-kút“-nál találták. Homoródszentpálon jártunkkor (egy feliratnélküli másik oltárkő felső részével, egy oszloptalappal és egy malomkövel egyetemben) a községházán láttuk. Közgyűjteménybe leendő beszállítására ígéretet nyertünk. E felíratra nézve v. ö. még: Daicovicu, Anuarul Com. Monum. Ist. 1929, 311 és Dacia VII—VIII, 1937—40, 319.

nibus) Iustina vixit [annis] LV, Aurelia vixit annis ... s vet(era-
nus) ... Bartha Gyula udvarán látta.¹²⁹

Nem ismerjük azonban a tábor csapattestét. ORBÁN a közhalmi út átvágásakor (1854) előkerült téglákat említ, amelyeken „legio-jegy volt olvasható.”¹³⁰ TÉGLÁS „bélyeges téglát a személyesen átvizsgált pár száz mindenféle alakú téglá között sem talált.”¹³¹ DAICOVICU említ két darab téglát ugyancsak Bartha Gyula udvaráról N M S N(umerus) M(aurorum) S(...?)-bélyeggel.¹³²

Ha végül a szentpáli tábor általános stratégiai helyzetét vizsgáljuk, meg kell állapítanunk, hogy már említett feladataink kívül mint az északról, keletről és délről jövő utak csomópontja¹³³ nagy jelentőségű volt. Nyugat felé azonban, különösen a központtal, Apulummal közvetlen összeköttetéssel nem rendelkezett.¹³⁴ Csak közvetve volt meg a kapcsolata egyrészlől Székelyudvarhelyen és a Segesvár melletti gyűjtőtáboron át, másik vonalon pedig le a Homoród völgyén keresztül Köhalm felé a hévízi gyűjtőtábor közvetítésével. Ezen helyzete fokozta jelentőségét, ez teszi érthetővé táborhelyének és a körülötte kiépült telepek szokatlanul nagy kiterjedését, továbbá annak az útrendszernek kiépítését és biztosítását, amelyről e fejezet elején szözlöttünk.

A szentpáli telep említett építészeti faragványainak kőanyagát, megállapítás szerint, a közeli homoródjánosfalvi Köveshegy szolgáltatta. ORBÁN BALÁZS jött rá erre legelőször, mikor a bányában „félíg kifaragott nagy oszlopot, s több köbre metszett követ” találtak.¹³⁵ Gooss a bánya falán domborműben phrygiai sapkás Genius alakját (egymás elé tett lábfejekkel és lefelé fordított fáklyával) és külön egy fél sarkophag-fedelet látott itt, miközben megfigyelhető volt, hogy a rómaiak hogyan faragták ki a kellő formákat és miként fejtették aztán le a kőzetről.¹³⁶ Külön szívügye lett a kőbánya TÉGLÁS GÁBORNak, aki rajzokban is közölte a bánya falán kifaragott domborműves alakokat¹³⁷ s megmozgatta a kolozsvári múzeumot is, hogy ezen emlékeket megmentendő, fűrészeltesse le a domborműveket. Miután ez nem történt meg, a rendkívül tanulságos emlékek a további bányászat áldozatává lettek.¹³⁸

¹²⁹ Dacia VII—VIII, 1937—40, 320.

¹³⁰ I. m. I, 1868, 165, 1. jegyzet. — Még 1894-ben is azt írja Király Pál, hogy helyőrségét nem lehetett megállapítani. Dacia II, 1894, 30.

¹³¹ Arch. Közl. XIX, 1895, 43.

¹³² Dacia VII—VIII, 1937—40, 320.

¹³³ Ornstein, *Zur Bestimmung der Grenzen Daciens* 1898, 15.

¹³⁴ Téglás G., Erd. Múzeum, 1896, 416.

¹³⁵ *A Székelyföld leírása* I, 1868, 170.

¹³⁶ Arch. Epigr. Mitth. I, 1877, 33.

¹³⁷ *A jánosfalvi római kőbánya és annak három falképe Udvarhelymegyében.* Arch. Ért. 1886, 21 kk.

¹³⁸ Arch. Közl. XIX, 1895, 46.

Ugyancsak a hévizi gyűjtő-tábor körzetébe tartozott, a már Háromszék területére eső, baróti tábor is. Tulajdonképpen három község között húzódó, dombszerű földnyelv déli csúcsán állott. Az irodalomban hol *olasztelki*, hol *felsőrákosi* néven említik, csak, ahova tényleg és közigazgatásilag is tartozik a terület, *Barót* alig szerepel mint táborhely. Ezzel szemben a messzebb eső *Bibarcfalvát* is említik, mint római tábor helyét.

Az ágostonfalvi nagy Olt-kanyarulat fölött kiszélesedő medence közepén, az említett földnyelv *Véczer* nevet viselő fennsíkján épült a tábor, pontosan a csillagszerűen szétmenő öt út egymást keresztező pontja felett. A tábor mellett gyűlnék össze az Oltba szaladó összes hegyi vizek (egyfelől a Rika, Hagymás-Vargyas, Tölgyes, Kormos, Egres; másfelől a Kövessel, Sűgőval. Uzonkával táplált Baróti patak, kisebb vizeket, ereket nem is említve), egyben a Baróti hegyekbe vezető völgyi utak is. Csak völgyzáró erődépítésben oly gyakorlott római castrametatio tudott ilyen pompás völgyzáró terepet kiszemelni!

1942. júl. 17—18-án — negatív bizonyítékot nyerendő — mindenek előtt a bibarcfalvi helyzetet vizsgáltuk meg. BENKŐ JÓZSEF a Bibarcfalvával szemben emelkedő, őskori eredetű várhelyet, Tiburczvárárt annak idején rómainak tartotta. Innen ered a tévhit itteni táborhelyről. Olasztelek azután úgy kapcsolódhatott bele ebbe a sorozatba, hogy az ottani telepéseket (ma is olvashatunk Markó, Gabrielli stb. olaszeredetű neveket) a tévhit a bibarcfalvai „római“ várlakók leszármazottainak tartotta. BENKŐ Véczer-t Veczel-lel (Decebal?!) hozza kapcsolatba.¹³⁹

Olasztelek mint táborhely a fejezet elején mondtak folytán szintén elesik. Az itt és a közeli Bardócon előkerült egyéb leleteknek, valamint magának a Véczernek is nagy gonddal össze-

¹³⁹ Olasztelek Timon-nál is *Fundus Italicus: Imago novae Hungariae* 1734, cap. XI. — Benkő, Transsilvania I, 1778, 548: „pago *Bibarcfalva* objacet ex austro mons rivulum *Vár patak* (i. e. arcis rivum) demittens... cuius in vertice rudera arcis manifesta, et muri terra aequati, conspiciuntur: hanc Romanam fuisse testantur numi ibi reperti, et urna sepulchralis nec pridem, eum defuncti cinere inventa; ... Huius arcis incolae adcolaeque Romani, ut suspicari licet eum tempore, eiusdem sedis pagum ... *Olasz-telek* (i. e. Italicus fundus) nominatum, insederunt; quem ex eo, supervenientes e Scythia Siculi *Italicum* dixerint, quod incolas loci ex Italia venisse noverint. Australis pagi huius campus eum proximo Barotensi, vocatur *Véczer*, nomine non multum discendente a *Veczel*, quod e corrupto Decebali nomine natum, Scriptores, ut retulimus, opinantur.“ *Tiburczvár*-ra vonatkozólag v. ö. Kővári L., *Erdély épít. eml.* 1866, 48; Orbán B., *A Székelyföld leírása* I, 1868, 215 k.; Téglás G., *Arch. Közl.* XIX, 1895, 33; Jakab Elek, *Udvarhely vmegye tört.* 1901, 144. — Mind Tiburczvárára, mind a Véczer-re vonatkozó többi irodalmat (pl. Neigebauer, Aekner, Ipolyi, Vass J., Gooss) felesleges idéznünk, mert mindannyi csak Benkőt citálja.

állított teljes irodalmát adja IFJ. FERENCZI ISTVÁN a táborhelyről írt cikkében.¹⁴⁰ Nem is találtunk Olasztelken semmi jelenteni valót, maga a hely azonban a medence és környéke áttekintése céljából igen érdekes. FERENCZI ügyes összefoglalása igen megkönnyíti helyzetünket, úgy hogy itt csak a tábor helyzetével foglalkozunk röviden. Igen sajnálatos, hogy a FERENCZI cikkében közzétett Zathureczky-féle levélhez mellékelte „tér és alapja rajza a várnak“ nem ismeretes.

Mindenek előtt a *Véczer* szó eredetét, értelmét kell tisztáznunk, mert a Veczel-Decebal mese szóra sem érdemes. Régebbi formájából: *Vétzer*, *Vétszer*-ből, valamint kiejtéséből kell kiindulnunk. Így jutunk el a *Védszer*-hez, amelyet irodalmilag Barót egykori érdemes plébánosának adata igazol: „*Védszer* vagy mint régi okmányainkban olvashatni, *Véczer* egy római telepnek a helye, melyen eddig több római pénzt, téglát és két útnyomot találtak.“¹⁴¹

Maga a tábor, most már „védszer“, körvonalaiban ma már így nem állapítható meg pontosan; elmosódott, elszántott, főként pedig „kitermelt“. A terület ma Incze Gyula dr. baróti ügyvéd tulajdona és a maga egészében kaszáló, úgy, hogy a felszínen igen kevés leletet (cserepet, tégladarabot, vakolatot, követ) lehet látni. Az egyik kaszás szerint „a község részéről prizma-követ szoktak szedni“ belőle, a római falakból. ORBÁN BALÁZS is ismételt kardoskodik, amellet, hogy e helyen római „castrum“ állott.¹⁴² Téglafalakat, hamvvedreket, nagy kerek téglákat, szép faragott köveket (melyekből az olasztelki templom kipadlóztattott), érmeket említ. „Az említett magaslat végfokát *Veczer farkának* hívják, itt állott a hagyomány szerint *Veczer vára*, egy holt útszerű bemélyedést (felhagyott út) most is *várútjának* s a déli oldalon egy más *várkapunak* hívnak“ mondja Orbán a továbbiakban.

A *védszer* d-k peremén megleltük a külső római táborfalat két ponton is, ahol a közelmúltban éppen követ bányásztak. Itt igyekeztünk lemérni a tábor nagyságát, amely keresztben 100—120 lépés lehet, hossza azonban jóval nagyobbnak látszik (**11. kép**).

A táborhely előtti kis földnyelv csüskénél levő kopjafa az oláhok által ledöntött 1848-as honvédemlék helye, amely negyvennyolcas csatahelyet jelölt; az 1916. évi oláh betörés ütközetszínhelye is volt ez a pont, amiről az út melletti katona-sírok tanuskodnak; a régibb múlt harc eseményeiről most nem is szólva tehát minden időkből csatatér, fontos ütköző és védő pont volt

¹⁴⁰ A Székely Nemzeti Múzeum előzményeihez és az olasztelki római táborhelyről. Székelység IX, 1939, 65 kk. Zathuretzky Károly százados levelét közli a „Vétzer római vár“ felkutatásának szükségességéről.

¹⁴¹ Veszely Károly, *A baróti plébánia*. Brassó, Römer és Kammer, 1868, 196, 16. jegyzet.

¹⁴² *A Székelyföld leírása*. I. 1868, 214 és főleg 220. — V. ö. Téglás G., Erd. Múzeum 1896, 423.

ez a hely; a Védszer-fennsík nyúlványa ma is katonai gyakorlatok színtere. Minderre a medencében levő remek központi és mégis kimagasló helyzete predestinálja. Mind é-ny, mind d-k felé kiépített kapcsolatok voltak a szomszédos perem-táborokkal. A Baróti-patak völgyének első római őrtornya (éppen a völgy szájában) a baróti katolikus templom-domb különálló (!) tornyának helyén lehetett, a Védszerről az egész községből ez látható legjobban (11. képen a nyílnál). A torony könnyen épülhetett római őrtorony alapjára: méretben ugyanis azonosnak látszik a tárgyalandó s szintén rómaigyanus rétyivel, eredeti rendeltetése is ugyanaz lehetett.

Nyugat felé Felsőrákostól északra „Attila vára“ római torony lehet; Rika felé, a régi rikai út mellett „örhely“. Vargyastól a régi rikai úton menve a Rika-tetőnél (681 m. pontnál) a Székelyzsomborba vezető rövid erdei út előtt kb. 200 m-nél „római sánc-tábor“-nak emlegetett maradvány, a bükkös erdőben pedig római út-nyom látható. A homoródszentpáli és baróti táborok között ez volt a római út-kapcsolat.¹⁴³ Egyebek között megvizsgálandó lenne a Lapjus-tetőn Kustyal vára is e vidéken.¹⁴⁴

Oltszem.

Az ojtozi szoros felé való kinyúlás előtti utolsó, kellő távolságra eső perem-tábor közvetlenül Oltszem község felett van. Baróttól a hegyeken át közelíthető meg. Az Olt völgyét zárta el a Csíki medence felől, a völgy egyik összeszűkülő és jól védelmezhető pontján, a folyó jobbpartján kiszélesedő magas partterraszon. A rómaiság adott körülmények között is hű maradt a rendszerhez: sík területet választott ki táborhelyül. Pedig voltak közvetlen közelségben is adottságok *Hereczvár* (12. képünkön „Vártető“), *Leánykavár* (12. képen Oltszem-felirat alatt, 597. pontnál) és (a tábortól közvetlenül északra) *Vármege* őskori erőd-, ill. telep-helyekben.

A háromszéki Szépmező és az Ojtozi szoros védműveivel együtt közvetlen kapcsolata befelé a Brassó melletti Barca-rezsnó gyűjtő-táborával volt.¹⁴⁵ Kutatása, keresése minden másnál elhanyagoltabb; helye, fekvése, formája, szemléltethetősége, a rajta keresztülment úttal való kapcsolatának világos áttekinthetősége minden más táborhelynél tanulságosabb. Nagyobbszerű feltárás esetén a daciai római helymegválasztásnak, táborépítésnek, útkapcsolatnak legmutatósbab példája lenne.

A táborhely NEIGEBAUERTÓL DAICOVICIUIG nem részesült kellő figyelemben; holott már BENKŐ JÓZSEF legvilágosabban és leg-

¹⁴³ Györke Ernő erdőtanácsos szíves szóbeli közlése Görgény-szentimrén.

¹⁴⁴ Jakab Elek, *Udvarhely vmegye tört.* 1901, 144.

¹⁴⁵ Téglás G., *A rozsnói táborhely . . .* Ért. a Tört. Tud. Köréből XIX, 5, 1901.

pontosabban körülírta annak helyzetét, ő maga még látta a *rudera Romani Castris*-t.¹⁴⁶ Ebbe épült bele már a régi Mikó-féle kúria is. Csak meg kellett volna a kutatóknak nézni, helyesebben meglátni! NEIGEBAUR nem is járhatott arra: BENKŐT éppen csak említi¹⁴⁷ s inkább SCHEINT adataival foglalkozik, akinek a figyelmét a falu két végén, magas hegyeken látható romok (nyilván Hereczvárról és Leánykavárról van szó) kötötték le.¹⁴⁸ Az itt említett római feliratok a tábor római kőanyagával együtt vitettek fel azokra. KÖVÁRINÁL viszont azt olvassuk, hogy az új oltszemi kastély a múlt század elején Herecz-vára falaiból épült.¹⁴⁹

Még legrendesebben foglalja össze az adatokat ACKNER, aki hangsúlyozza BENKŐ megbízhatóságát, amennyiben annak, mint a közeli Közéapajta lelkészének, legjobb alkalma volt e terület átkutatására.¹⁵⁰ ORBÁN BALÁZST inkább Hereczvár mondai háttere érdekli, bár a Mikó-kastély helyén ő is „római mansio vagy castrum“ létezését feltételezi.¹⁵¹ „Az 1827-ben épült Mikó-kastély a falu északi végében egy szabályszerű magaslaton igen festőileg fekszik; két előudvarát *roppant várszerű magas falak* körveszik.“¹⁵² Utóbbi falak a BENKŐ-féle „rudera“ lehetnek. IPOLYI hangsúlyozza SCHEINT-tel szemben BENKŐ adatainak fontosságát.¹⁵³ Ezt a két adatot regisztrálja egyébként GOOSS is, a SCHEINT- említette feliratokat a táborból származtatva.¹⁵⁴ Véleményem szerint ilyeneket mint spolia Herecz-várba is beépíthettek. CHRISTESCU csak GOOSS-ból ismeri a tábort, amelynek létezésében kételkedik, mert térképébe kérdőjellel rajzolta be.¹⁵⁵ IFJ. FERENCZI ISTVÁN a baróti táborral kapcsolatban említi az oltszemit is az irodalom egy részével.¹⁵⁶ DAICOVICIU 1940. évi kutató-útján nem

¹⁴⁶ *Transsilvania* I, 1778, 548: „Plurium quoque, quam commemoravimus, Romanarum Arcium vestigia, in Dacia nostra certe superant. Curia Nobilitaris et Domicilium, in pago *Oltzeme*, Sedeque Sepsi, III. Dom. NICOLAI Comitiss MIKÓ de Bodok, multorum iudicio, in ruderibus (quae et nos vidimus) Romani Castris, jacet.“

¹⁴⁷ *Dacien* 1851, 279.

¹⁴⁸ *Das Land und Volk der Szeckler* 1833, 116: „... an den beyden Enden des Dorfes *Olt-szem* Ruinen von Schlössern auf hohen Bergen mit unleserlich gewordenen Römischen Inschriften, und ein dreyfacher Graben. Die hier gefundenen kupfernen Antoninischen, Maximianischen Münzen lassen mit Sicherheit vermuthen, dass diese Ruinen ebenfalls römischen Ursprungs sind.“

¹⁴⁹ *Erdély épít. eml.* 1866, 54 — Habent sua fata — saxa! A sors különös játéka, hogy a XIX. század elején a táborba épülő új Mikó-kastély tényleg Hereczvár kőanyagából készült. A kövek eszudája a hegyoldalon még ma is látható. A római kövek visszavándoroltak eredeti helyükre!

¹⁵⁰ *Die Röm. Alterthümer* (Jb. d. C. Comm. I.) 1857, 42

¹⁵¹ *A Székelyföld leírása* III, 1869, 55 k. k. kül. 58.

¹⁵² U. o. 56.

¹⁵³ Arch. Közlemények II, 1861, 250.

¹⁵⁴ *Chronik* 1876, 97.

¹⁵⁵ *Istoria militară a Daciei Romane* 1937, 121.

¹⁵⁶ Székelység IX, 1939, 71 k. 16. jegyz.

ismerte fel a tábort, hanem csak egy polgári települést tart lehetségesnek.¹⁵⁷

1942. július 17-én lefolyt helyszíni vizsgálódásunk alkalmával¹⁵⁸ már az országúttól (ny felől) a kastélyhoz vezető fásoros úton szemünkbe ötlött a tábor kiemelkedő platója. Szándékosan nem rajzoltuk be ezúttal térképünkbe (12. kép) a tábor körvonalait, hogy a mai, igen tanulságos, kataszteri és egyéb telekhatárokat ne zavarjuk. E határok, de a mai épületek is, igen híven őrzik az ókori helyzetet. Az épületek alkotta belső udvar pontosan a tábor közepét jelzi; a négyszögben elhelyezett épületek körüli belső kertekben pedig a tábort körülfogó árkok nyomai ismerhetők fel. A körüljárásnál, egyszerűség kedvéért, é-d tájolásúnak vesszük a tábort, noha ezen tengelytől balra elhajlik.

Az említett fásor egyenesen a nyugati oldal közepének tart. Balról a táborfal alapja nem az L alakú épület (tisztai lak) alatt keresendő, hanem attól innen a zöldséges kertnek a házzal párhuzamos kőkerítése alatt húzódik. E kőfalon kívül nagy a talaj esése, ott a gyümölcsösben pontosan kivehető még az árok közepének a vonala is. — A fasortól jobbra a lóistálló épülete magasan a táborfalon áll; attól kifelé, a kifutó felé szintén esik a terep.

Északi részen az épületek, ez esetben (marha-) istállók külső fala jelzi a tábor határát. A kívüleső, térképünkön szintén elhatárolt, területen jól látható a tábor árka (egy részén trágydomb van s az egykori árok a trágyalé befogadója, levezetője). Két istálló között fedett kocsiátjárót látunk, pontosan a nyíllal jelzett irányban. Utóbbi a régi országút vonala volt, amely az öregek szerint még újabb időben is keresztül szelte e négyszögű területet: a római táboron itt ment keresztül az út! A tábortól délre eső másik gyümölcsösben — mint azt térképünk is feltünteti — még ma is jelezve van az út. 1827-ben, mikor gr. Mikó Miklós a kastélyt újjáépíttette, az országutat áttették a belső terepen kívülre, nyugatra. Ismét egy útkihajlási eset római tábor mellett, amelynek azonban újabbkori az eredete!

Keleti oldalon van a kastély épülete. Hosszanti, az Oltra néző homlokfala minden esetre párhuzamos a tábor keleti oldalával. Az az érzésünk, mintha valamivel beljebb épült volna; bár nem tartjuk azt sem egészen kizártnak, hogy éppen a táborfalra épült. Itt nincs árok, mert meredek a domboldal a mélyben zúgó Olt fölött. Talán a meredek peremét nem tartotta az építető elég biztonságosnak s ezért került kissé beljebb a kastély. A kastély előtti csík még feltöltés is lehet, miért is a táborfal pontos helyét 1—2 ásatási metszet állapíthatná meg.

Délen a fürdőmedencés kis kert s a mellette levő elkerített belső díszudvar még benn, a tábor magasabb szintjén vannak.

¹⁵⁷ Dacia VII—VIII, 1937—40, 321: „... auf dem rechten Altufer bei dem Schloss Mikó wurde ein römisches Kastell angenommen. Möglicherweise handelt es sich nur um eine zivile Ansiedlung.“

¹⁵⁸ Kimm Frigyes intézőnek köszönjük a nagyon szíves felvilágosításokat, támogatást és vezetést.

A fürdő-medence építésénél, Kimm intéző szerint, kb. 180—240 cm mélységben erős hamuréteget találtak. Ez is belső részekre vall. A kiemelkedő tábornégyszög d-k sarkán levő mai kilátó talán éppen a saroktorony alapjain van. Az itteni gyümölcsös már mélyebben fekszik s még érzékelhető a párhuzamosan húzódott árok nyomvonala is. Kellő helyen a felnyergesedés, a táboron átmenő római útnak, az említett későbbi országútnak a térképen is élesen jelzett maradványa. E régi út bemenetelének helyén, a belső udvar és gyümölcsös között, ma is kapu van. E déli oldalon kelet felé azután az L-alakú lóistálló külső fala jelzi a tábor déli falának további irányát. Közvetlen mellette a perem-féle, szíves kísérlők szerint, újabb feltöltés eredménye. Azon kívül azonban itt is megvan a táborárok nyomát jelző teknő.

A tábor nagysága, a felület-jelenségek alapján lemérve, a keleti, kastély előtti, homlokoldalon 100, az északi, istállók melletti, vonalon pedig 140 m volt. Daciai viszonylatban közepes méret, amely az ásó eredményei nyomán némileg módosulhat.

A kastély mai udvara, amelyet maga a kastély, a nyugati és északi istállók keretelnek, tulajdonképpen egy tábornégyszög belsejének hatását kelti. Egyetlen épület hat csak e tekintetben zavaróan, a nyugati oldalon levő intézői lak: ez nem épült a peremre, hanem valamivel beljebb.

A csapattestire s egyebekre fényt derítő lapidáris, feliratos anyagról, a SCHEINT- említett, de elveszett feliratokon kívül, nincs tudomásunk. Nem ismerünk téglabélyeget sem. Mindezek, részben talán a tulajdonos-változások következtében is, elkallódtak, ha voltak. A táborban, a feltételezhető polgári telepen s egy esetleges rómaikori temetőben végzendő kutatásoktól ilyenek is várhatók. Az őskori telephely, a *Vármege* (vár megett), valamint a nyugati lankák, már előzményeik folytán is, igen alkalmasak lehettek ugyanis polgári lakosság, esetleg veteránusok megtelepedésére. Nem utolsó sorban talán a táborral szemben, az Ölt balpartján levő kénes forrás s a bodoki jó borvíz (ha ezeket ismerhették) csábíthatta ide a nagy fürdő-kultúrával élő rómaiakat, vagy más népeket, pl. a keltákat. A kutatásnak erre is ki kell terjeszkednie. A tábor környékén lelt agyagipari termékek, finom szürke agyagpalackok, tálak (**13. kép**) rómaikori kelta művészetre vallanak. Egy nagy agyagamphora töredékei mellett hálósúlyok, pár őskori cserép, üvegszáj, egy középbronz-érem egészítik ki a kastély e nemű kis gyűjteményét. Fontosnak tartjuk még megemlíteni, hogy „Az 1908. év folyamán végzett oltszemi ásatások idején LÁSZLÓ FERENC múzeumőr megállapította, hogy Oltszemen a Gyerőpatak balpartján a cigánylakások felett *római korú őstelep* van. Innen egy antefixum, edénytöredékek és fedőcserép került elő.“¹⁵⁹

A tábortól északra, kb. 200 lépésre fekszik a *Vármege* LÁSZLÓ

¹⁵⁹ Jelentés a Székely Nemz. Múz. 1908. és 1909. évi állapotáról 1910, 47.

FERENC¹⁶⁰ és mások kutatásaiból ismert igen jelentős őstelep az erősdihez hasonló festett kerámiával. Tudtommal legutóbb J. TEUTSCH gyűjtött itt 1933—34 körül ilyenmő anyagot. Ily festett kerámia került elő egyébként a szemben levő Leánykaváron is.

Az étfalvai templomdomb körsáncából (Dolgozatok II, 1911. 179) gyanítható, hogy a kiszélesedő nagy háromszéki medence felé ott lehetett az első összekötő láncszem egy római őrtorony alakjában. Mint északra Hereczvárnál, úgy kelet felé Kincsásás-várnál kell viszont a külső limes pontjait keresni.¹⁶¹

Komolló.

Oltszemtől a perem-táborok közötti közepes távolságra esik a komollói tábor. Igen indokolt helyen létesült. Közvetlen kapcsolata volt egyfelől a központibb helyzetű barca-rozsnýói táborral; másfelől elzárhatta a háromszéki medencét azon vonal közepén, ahol északra a Bodoki-hegység, délről pedig a Brassói-havasok nyúlványai legjobban megközelítik egymást. A medence természetes lezárásához még a sok-sok tavas „rétyi-nyir“, akkor valószínűleg áthatolhatatlan, területét is hozzávéhetjük. Ebben az esetben a sokat vitatott *Honárka*,¹⁶² amely Réty és Bita között a Feketeügytől kiindulva a Rétyi-nyiren át tart egyenesen dél felé, egy időben talán előretolt limesvonalat is jelenthetett. *Sem „árvédelmi töltés“, sem „halastó pereme“*,¹⁶³ *sem út* nem lehetett, mert Magyaros után hegyen-völgyön át halad egyenes irányban, tekintet nélkül a meredekre. Állítólag az 1222 m magas Piliske nyakán is jelentkezik. Ez a vonal nagyjában megfelel a Feketeügytől északra, Maksa és Besenyő fölött a Bodoki-hegység gerincén képzelendő limesvonalnak, amelynek egyik pontja Kincsásás-vár helye lenne. Ha a Honárka limesnek indult volna, lehet, hogy nem készült el. Az, hogy homoktöltés, nem mond semmit; ez az anyag volt kéznél; az igazi védelmet a fapalánkok jelentették volna. Erre pedig a határnak, az ojtózi át- vagy kijáró miatti, kitolása következtében közben már nem volt szükség.

¹⁶⁰ 1908. évi ásatásainak eredménye: Jelentés a Székely Nemz. Múz. 1908. és 1909. évi állapotáról 1910, 42 k. — V. ö. László F., *Háromszék vármegyei praemykenaei jellegű telepek*. Dolgozatok II, 1911, 175 k.

¹⁶¹ Hereczvárra és Kincsásás-várra vonatkozólag l. Ferenczi Sándor, *Anuarul Com. Monum. Ist.* 1926—28, 244 k.

¹⁶² Scheint, *Das Land und Volk der Szeckler* 1833, 116; Orbán B., *A Székelyföld leírása* III, 1869, 170 k.; ng (Nagy Géza), *A homárka név eredete*. A Székely Nemz. Múzeum Értesítője 1891, 28 k.; Roediger L., *Arch. Ért.* 1908, 85.; Buday Á., *Dolgozatok* (Szeged) 1927, 129 és *Emlékkönyv a Székely Nemz. Múzeum ötvenéves jubileumára* 1929, 369 k.; Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité* 1938, 44, 4. jegyzet.

¹⁶³ Daicoviciu, *Dacia VII—VIII*, 1937—40, 321: „Er gleicht in keiner Hinsicht einem römischen Limes. Es scheint, als ob er ein Schutzdamm gegen Überschwemmungen . . . oder die Einfassung eines Fischweihers gewesen sei.“ (!?)

Kezdetben tehát a komollói tábor keleti határázó feladatát teljesíthetett. Azon a ponton, ahol a Szépmező az előbbrenyúló hegyek, Maksa és Szacsva között megszűkül, nemcsak útvédelmi célból, hanem Dacia keleti határának biztosítására is egy erődsor, egy valóságos biztosító erőd-háromszög sorakozik fel: a komollói, rétyi templomdombi s a várhegyi; nemkülönben a Maksa melletti „Óriás-pince“ helyén keresendő erősségekben. A komollói tábornak azonban más feladata is volt: első biztosító állomása lehetett a Dáciából kiágazó, messze keletre vezető, római közlekedési és csak másodsorban hadi útnak. Helyzete egyben hídfőszerű is: bizonyos jelenségek folytán észak felé határfolyónak is tekinthető Feketeügy északi partján keletkezett.

Az Oltszemtől egyenesen Komolló irányába meghúzendó védelmi vonal a magyarázata annak, hogy a különben nagymultú és jelentős Sepsiszentgyörgynek, eddigi tudásunk szerint, a római korban nem volt jelentősége. A Komollótól az Ojtozi szoros felé tartó kinyúlás pedig véleményünk szerint csak egy kapcsolódó sávnak tekintendő; az egész háromszéki medence nem lehetett bekapcsolva Dacia testébe. Mindezt alábbiak látszanak igazolni:

A Sepsiszentgyörgy—Eresztevény—Maksa—Alsócsernáton—Kézdivásárhely-út legtöbb helyen nyilegyenes vonalú újabbkori traszirozás; ritkán lakott területen megy, alig érint községet. Ennek oka, hogy a területen egykor roppant nagy mocsár volt. A régi út viszont a Feketeügy mentén vezethetett. Itt sűrűn fekszenek egymás után a falvak Uzontól Bereckig. A hévízi tábor felé is ezen útnak van kapcsolata. Ezen út mentén kell keresni az őrállásokat, amelyek hivatva voltak annak biztonsága felett őrködni. Ilyeneket, illetőleg ilyen-gyanusakat azonban csak Komolló, Réty és Czófalva mellett találunk. A kovásznai Tündérváron lelt római emlékek, gelencei és kézdimartonosi leletek és egyéb jelek arra vallanak, hogy a régi (feltehetően római) út a cőfalvi Várhegy alatt eltért a Feketeügytől, illetőleg egyenesen ment tovább, hogy éppen a mocsarak miatt a hegyek lábánál vezetve érje el a berecki tábor.¹⁶⁴ Mindezekből azt mernénk leszűrni, hogy a Feketeügytől délre, ill. keletre eső területsáv volt csak romanizálva.

Ez feltűnt BUDAYnak is, aki azonban fantasztikus elképzeléssel ezt úgy magyarázza, hogy „a rómaiak először a Bereck, Feketeügy vonaltól délre a Kárpátokig, nyugatra az Olt vöröstoronyi vonaláig terjedő területet hódították meg, s ez a terület később is nem Dáciához, hanem Moesia inferiorhoz (Muntenia) tartozott... Nem lehetetlen azonban — mondja tovább BUDAY —, hogy ... (egy korábbi időben ezen terület) nyugati határát a *Homárka*

¹⁶⁴ Mintha éppen erről az útról beszélne Gooss: „Sie zieht sich hier mit scharfer Kante an den Berghängen hin, oft von abstürzenden Gewässern theilweise zerrissen, aber immer wieder auftauchend und vielfach von kolossalen Eichen bestanden.“ Segesvári gimn.—programm 1873—74, 47.

jelölte.¹⁶⁵ Nem tudjuk elképzelni, hogyan hódíthatták volna meg a rómaiak először ezt a területet; fantasztikumnak is sok, hogy a keleti szoroson át jöttek volna s a Honárka ezek szerint a nyugati határvonal maradványa lenne!?

A kérdéses sávot, illetőleg utat észak felől az áthatolhatatlan mocsárterület már egymagában is kellőképpen biztosíthatta. Jellemző erre a ma is élő „Szászok-útja“-hagyomány. Az úttól északra, ill. nyugatra eső területnek római tárgyakban való szegénységét NAGY GÉZA a „barbár telepek“ továbbélésével magyarázza, a római elem szerinte csak a táborok őrségéből állott.¹⁶⁶

Közelebről vizsgálva a komollói erődítmény helyzetét (14. kép), a terepalakulat valóságos természeti tüneményként hat.¹⁶⁷ A községtől közvetlenül északra a Szépmező meglehetősen egyenletes síkjából kiemelkedik egy többé-kevésbé szabályosan négyszögű fennsík, amelyet megdőbbszerűen egyenes vonalú és símafalú rézsűk és esodálatosan mély szabályos árkok vesznek körül (15. kép). Ily árkok, földszakadékszerűen még egy másik dombot is keretelnek, amiből az következtető, hogy a község alatt kimondottan kigyóvonásban tekeröző Feketeügy vízmosásaival, régi ágaival van dolgunk, amit a térképfelvétel is igazolni látszik (14. kép). E szerint a víz medre valamikor, nagyon régen, a mai községtől északra lehetett s körülfolyta a tábor helyét. Bizonyára már az őskorban védett telephely volt ezen „elszigetelt“ domb s formájának szabályosságához bizonyos mértékig az emberi kéz is hozzájárult.

Régtől fogva római várhelyként szerepelt, amit négyszögű alakja és erős falai indokoltak. Természetesen újabb időben a rajta levő maradványok kőbánya szerepét töltötték be; KÖVÁRI LÁSZLÓ említi, hogy a mult század közepén „alapját nem rég ásták ki s hordák a mellette elmenő út kövezésére.“¹⁶⁸ ORBÁN BALÁZS 160×140 lépés hosszúnak mondja, kettős falról beszél s naiv módon a tábort és Komolló nevét Camillus vezérrel hozza kapcsolatba. Bennünket jobban érdekel ezúttal egy mellékes adata, amelyből megtudjuk, amit feljebb állítottunk, hogy a brassó—komolló—ojozi országutat a mult században építették,

¹⁶⁵ *A Székelyföld római régészeti feladatai.* Emlékkönyv a Székely Nemz. Múz. ötvenéves jubileumára 1929, 369.

¹⁶⁶ *A Székely Nemz. Múz. Értesítője* 1890, 57: „A régi lakosság a sepsiszentgyörgyi, kézdivásárhelyi és bessenyei barbár telepek tanúsága szerint a római uralom alatt is fentartotta magát; a mi római elem volt itt, az mindössze a berecki és komollói castrumok őrségére szorítkozott. Innen kerültek a barbárok közé azok a római tárgyak, amelyek szórványosan előfordulnak Háromszék területén.“

¹⁶⁷ 1942. július 13.-án jártuk körül a terepet s vizsgáltuk a tábor maradványait.

¹⁶⁸ *Erdély építészeti emlékei.* 1866, 53.

mégpedig éppen a tábor, a műemlék rovására.¹⁶⁹ Másik, további kutatás szempontjából fontos megfigyelése ORBÁNNAK az, hogy a másik elszigetelt domb aljában található cserepekből és hamvvedrekből a telep temetőjére következtek. Gooss a táborra vonatkozólag csak ORBÁN adataira hivatkozik.¹⁷⁰ TÉGLÁS GÁBOR a „katonai erőd”-öt a Bodzai-szoroson átvezető út kiindulási pontjának tartja.¹⁷¹ KIRÁLY PÁL ellentétesen a tábornak a Feketeügytől északra „feltételezett” kapcsolatait domborítja ki.¹⁷²

A Székely Nemzeti Múzeum kezdettől fogva élénk érdeklődést tanúsított az objektum iránt. Az említett és ismert dűlások dacára is próbaásatást rendezett, kipuhatólandó, mit lehetne még tudományosan megállapítani annak formájáról, berendezéséről, koráról, leleteiről. Az első ásásokat CSUTAK VILMOS vezette. Az 1909. év őszén végzett kutatás főleg muzeális eredménnyel, 212 régiséggel járt.¹⁷³ A következő, 1910. évben azonban már értékes topográfiai eredmény is jelentkezett a castellum d-ny-ra néző kapujának alapfalaiban. Ugyanekkor innen 105 drb. cseréppel, egy ezüst-fibulával és egy bélyeges téglával is gyarapodott a Székely Nemz. Múzeum.¹⁷⁴

Mind BUDAY,¹⁷⁵ mind DAICOVICIU¹⁷⁶ és CHRISTESCU¹⁷⁷ csak röviden emlékeznek meg a táborról. DAICOVICIU azonban ott járt s feltűnt neki is az árok gyanusan szabályos volta. A Honárkát is megvizsgálta s azt 6—7 m szélesnek és kb. 2 m magasnak találta.

¹⁶⁹ *A Székelyföld leírása*. III, 1869, 195: „Öreg emberek emlékeznek arra is, hogy a vár izmos falai még ölnyi magasan állottak; de az a brassó-ójtói országút készültekor leromboltatt a végett, hogy köveit az útrakáshoz felhasználják. És e vandal rombolás, e tisztas műemléknek megsemmisítése, egész hivatali tekintéllyel oly egyének által vitetett végbe, kiknek hivatásuk lesz vala annak megmentését eszközölni, sőt ha más rombolta volna is, meggátolni. A barbárnak nevezett magyar századok hosszú során át tiszteletben tartá ezen ósromokat, s a művelt Németország fiai jöttek el, hogy irtó kapáikat a multnak ezen s annyi más tisztas és tisztelt emlékei ellen mozgásba hozták.”

¹⁷⁰ *Chronik* 1876, 88 és *Arch. Epigr. Mitth.* I, 1877, 34. —

¹⁷¹ *Arch. Értesítő* 1888, 184.

¹⁷² *Dacia* II, 1894, 30: „Castrumát a föltételezett kézdivásárhelyivel az eresztvényi Óriás és besenyői Csente tetőn elhelyezett speculák közvetíték.”

¹⁷³ Jelentés a Székely Nemz. Múz. 1908. és 1909. évi állapotáról 1910, 51. — Múzeumi és Könyvtári Értesítő IV, 1910, 131. — Az ásatási anyagban egy *feliratos kő* is szerepelt volna (?).

¹⁷⁴ Jel. a Székely Nemz. Múz. 1910. és 1911. évi állapotáról 1912, 61. — Múzeumi és Könyvtári Értesítő V, 1911, 185 k.

¹⁷⁵ *Dolgozatok* VII, 1916, 13; 1927 (Szeged), 124.

¹⁷⁶ *La Transylvanie dans l'antiquité* 1938, 44 és 46; *Le problème de la continuité en Dacie*. *Rev. de Transylvanie* VI, 1940, kny. 33; *Dacia* VII—VIII, 1937—40, 320: „...mit sehr tiefen (natürlichen?) Graben. Die Form ist viereckig. Masse 105×115 Schritte.“ U. o. még 321. lapon.

¹⁷⁷ *Istoria militară a Daciei Romane* 1937, 51, 121, 131.

Feltételezett rendeltetését illetőleg (a fizika alaptörvényeire is hivatkozva) — mint arra már rámutattunk — homlokegyenest ellenkező véleményen vagyunk.

Komollói szemlélődésünk előtt két nappal fejeződött be a tábor rendszeres feltárása, amelyet 1942. jún. 22—júl. 11-ig SZÉKELY ZOLTÁN tanár, a Székely Nemz. Múzeum őre SZILÁGYI JÁNOS, az Aquincumi Múzeum oszt. igazgatója társaságában vezetett. SZÉKELY ZOLTÁN részletes tanulmányban fog beszámolni (valószínűleg még e sorok megjelenése előtt) ásatásának eredményeiről.^{177a} Ennek tudatában nem térünk ki a részletekre s ezért általában inkább Komolló helyzetével foglalkoztunk. Annyit Székely Zoltán szíves helyszíni közlése és a részben még nyitva hagyott feltárások szemlélete alapján itt is leszögezhetünk, hogy a négyszögű tábor sarkain és két oldalán erősen, szinte szokatlanul kiugró tornyok jelentkeztek. Mind ebből, mind az é-ny saroktorony átépítésre valló jellegéből mintha az derülne ki, hogy a középkorban is részben felhasználták, vagy legalább is átmenetileg használták. Az é-k sarokrészen a nagyfokú pusztítások miatt a helyzet nem a legvilágosabb: az északi fal ferdén megtörve az é-k sarok beljebb esik. A terep ezt a formációt nem indokolja. A nagy pusztításra jellemző, hogy az alap is már aránylag vékony rétegben volt megállapítható. Maga a táborfal 180 cm vastag volt. Belül csak szerény falnyomok jelentkeztek. Igen tanulságosak lesznek az apró leletek, első sorban a keramikus emlékek; köztük korai zöldmázás cserép, kerekrajzú benyomásos díszek, stb.

A tábor helyőrsége szoros kapcsolatban lehetett a nagyobb berecki tábor csapattesteivel. Legalább is erre vall, hogy a Székely Nemz. Múzeumban innen, a berecki táborból ismeretes, COH HIS, *Coh(ors) His(panorum)*¹⁷⁸ bélyegű téglák találhatóak. Reméljük, hogy ebben a tekintetben, valamint a CSUTAK-féle ásatás innen származó feliratos köemlékét illetően is, SZÉKELY ZOLTÁN kutatásai újabb adatokra s a kérdés megvilágítására vezetnek.

Polgári települést délen a hegyek felé feltételezhetünk. Nagyobb és civilizáltabb helyre vallanak a *Sepsimagyaróson* lelt maradványok. CSUTAK VILMOS ott „két egymástól függetlennek látszó, római vízvezeték útját tárta föl jókora szakaszon“.¹⁷⁹ Az egyik a „közút“, a másik a „Mátés-kút vizét levezető vezeték“ volt, amelyekből számos vízvezetékcső került be Sepsiszentgyörgyre a múzeumba.¹⁸⁰ Ugyanonnan Nero- és Domitianus-aranyak is ismeretesek. A magyarósi határon a *Verestorony*nak nevezett hely közelében is megkerült a vízvezeték. Magán a Verestoronyon — ORBÁN BALÁZS szerint — „nagy mennyiségű

^{177a} Székely Zoltán értekezése közben tényleg megjelent az Erdélyi Tud. Intézet és a Székely Nemzeti Múzeum kiadásában *A komollói erődített római tábor* címen, Kolozsvár, 1943.

¹⁷⁸ CIL III 8074, 17.

¹⁷⁹ Múzeumi és Könyvtári Értesítő IV, 1910, 131.

¹⁸⁰ Jelentés a Székely Nemz. Múz. 1908. és 1909. évi állapotáról 1910, 52.

tégladarabokat, cseréptöredékeket találnak“. Hogy pedig nagyobb és civilizált polgári telep lehetett e környéken, mutatja az, hogy „nem messze a Verestoronytól nagymennyiségű vízvezető csöveket ástak ki“.¹⁸¹

A Szépmező már említett összeszűkülő pontján, Réty-nél, a mező közepén dombok emelkednek: Kőbánya-tető és Dobojska. Utóbbi egy vonalban van a komollói táborral és a cőfalvai Várhegygel. A *Dobojska-domb* (14. képen 573 m.) mint őskori telep ismeretes, de rómaiakori tárgyak is kerültek elő rajta.¹⁸² A domb déli oldalán fekszik az árpádkori templom, „melynek fénylő tornya mintegy irányoszlopa a Háromszéken utazónak, az ennek minden pontjáról látható levén.“¹⁸³ Északra a szemben levő, már említett Óriáspince, délre a Honárka közelsége e helyet fontos ponttá avathatták. A templomtól *különálló* torony nagyon felkeltette érdeklődésünket s azt közelebről megvizsgáltuk. Helyzete a már mondottakon felül azért is érdekes, mert a feltételezett erőd-háromszög két sarkáról: Komollóról és Várhegyről egyformán látható, annyira, hogy utóbbi helyről maga a templom egyáltalán nem látszik, a torony azonban annál jobban. Lemértük a torony oldalait: az 570×570 cm méret megfelel egy kisebbszerű római őrtorony nagyságának. Nem lehetetlen tehát, hogy ilyenek alapjára épült, annál is inkább, mert falvastagsága viszont pontosan egyezik a komollói táborfal vastagságával: 180 cm. A toronytól nyugatra levő vízmosásban nagy mennyiségben találtunk egyébként romokból származó követ és habarcsot. Ez még az itt állott árpádkori község maradványa is lehet, tehát nem téveszt meg bennünket. A templomdombon lelt tárgyak („cserépkánál és állatidolum“ pl.)¹⁸⁴ s a vázolt helyzet itt is komoly kutatásra serkentenek.

Az ismételten említett *Várhegy* Lécfalva és Cőfalva között kiemelkedő, messzire ellátszó, természeti látványosság számba menő domb (16. kép). Valamikor a Feketeügy körülfolyta. „Római korban épített és az erdélyi fejedelmek korában megújított erősség romjai s mesterségesen ásott árkok“ látszanak rajta, egyben őstelep.¹⁸⁵ Az udvarhelyi „Székelytámadt“-várral szemben a hagyomány szerint ez a „Székely bánja“ nevet viselte volna.¹⁸⁶ ACKNER szerint a Várhegyen soros temetkezésben sok sírurnát találtak hamuval.¹⁸⁷ A cőfalvai kincslelet (arany-

¹⁸¹ *A Székelyföld leírása* III, 1869, 196.

¹⁸² László Ferenc, *Dolgozatok* II, 1911, 182 k. — V. ö. még: *Jelentés a Székely Nemz. Múz. 1905. évi állapotáról* 1906, 10 k.

¹⁸³ Orbán B., *A Székelyföld leírása*. III, 1869, 167 k.

¹⁸⁴ *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* X, 1916, 136.

¹⁸⁵ Orbán B., *A Székelyföld leírása*. III, 1869, 161 k. — László F., *Dolgozatok* II, 1911, 183.

¹⁸⁶ Kővári L., *Erdély épít. emlékei* 1866, 99 k. — R. Kiss István, *A nemes székely nemzet képe* I, 1909, 97 kk.

¹⁸⁷ *Die röm. Alterthümer* 1857, 42. — V. ö. Ipolyi, *Arch. Közl.* II, 1861, 250.

csákányok, stb.)¹⁸⁸ tudatában minden viszonylatban értékes ez a terület. 1910-ben ásatás „praemykeni telepet“ állapított meg a várban.¹⁸⁹

TÉGLÁS a római út irányában — helyesen — egy „állomás“-t helyez ide.¹⁹⁰ Mind a vár helyzete, mind őskori előzményei, valamint rómaikori leletei, legfőként pedig a vár négyszögű és kerek saroktornyokkal ellátott alakja (16. kép) arra jogosítanak fel bennünket, hogy úgy az említett erőd-háromszöggel, mind pedig az ojtózi útvédelemmel kapcsolatban a vár rómaikori eredetével számoljunk. A magyar daciai kutatásnak egyik legszebb feladata lesz ezen többrétegű romhelyet kihámozni. FERENCZI SÁNDOR 1926. évi háromszéki útján tanulmányozta a Várhegyet;¹⁹¹ útjáról készült részletesebb tanulmányában behatóan foglalkozik a Várhegy középkori történetével is, s annak bő irodalmát adja.¹⁹²

A feltételezett erőd-háromszög (Komolló—Várhegy—Maksa) északi pontja Eresztevény, Maksa, Besenyő körül keresendő. Besenyőn KIRÁLY PÁL a Csente-tetőn „specula“-t feltételez.¹⁹³ TÉGLÁS GÁBOR római érmeket említ a községből.¹⁹⁴ Eresztevény fölött az „Óriások pinceszében“ ORBÁN BALÁZS egy „váracs vagy őrtorony“ maradványait látja; ez 4–5 öl magasságú töltés, amelytől száz lépésre van az „Óriások kútja“.¹⁹⁵ A másik „specula“-t KIRÁLY is az Óriás-tetőre képzei.¹⁹⁶ Mindezeknél gyanusabb a közeli Maksa környéke: ORBÁN szerint a Csobot-pataka és Nádas-patak találkozásánál, a „Veresmart nevű omladványos helyen sok tégladarabot, edénytöredéket s elporlott falmaradványokat találnak; mivel pedig ezen téglák némelyikén állítólag feliratok is voltak, azt lehetne sejteni, hogy ottan valami római telep vagy Necropolis volt.“¹⁹⁷ Ez esetben a háromszög még keletrebbre kerül s annak sarkait Réty, Maksa és Várhegy alkotják. Maksa körüli kutatás elengedhetetlen velejárója a Várhegy feltárásának.

A Feketeügytől délre míg Szacsva (Szacsva-vára)¹⁹⁸ és Kisborosnyó („várbérc“, „Borza-vára“)¹⁹⁹ mint őskori lelőhelyek

¹⁸⁸ Kállay Ferencz, M. Akad. Értesítő 1841, 72 és 1852, 254 kk.; Rómer Flóris, Arch. Közl. V, 1865, 32; Orbán B., *A Székelyföld leírása* III, 1869, 156; Téglás G., Arch. Ért. 1892, 409, stb.

¹⁸⁹ Múzeumi és Könyvtári Értesítő V, 1911, 186. Ugyanakkor egy kettős élű rézsákányt is említenek innen.

¹⁹⁰ Erdélyi Múzeum 1902, 149.

¹⁹¹ Anuarul Comis. Monum. Ist. 1926—28, 243.

¹⁹² *Régészeti kutatások Háromszék vármegye régi váraiban*. Kézirat 31 kk. és 64 k. A szíves betekintési lehetőséget a szerzőnek köszönöm.

¹⁹³ *Dacia* II, 1894, 30.

¹⁹⁴ Erdélyi Múzeum 1902, 150.

¹⁹⁵ *A Székelyföld leírása* III, 1869, 176.

¹⁹⁶ *Dacia* II, 1894, 30.

¹⁹⁷ *A Székelyföld leírása* III, 1869, 181 k.; Gooss, *Chronik* 1876, 91 és Arch. Epigr. Mitth. I, 1877, 34.

¹⁹⁸ Ferenczi Sándor, Anuarul Comis. Monum. Ist. 1926—28, 244. — „Barbárkori arany- és kőregiségek“: Kelet (Kolozsvár) 1877, 216.

¹⁹⁹ Ferenczi S., i. h. 245. — László Ferenc, Dolgozatok II, 1911, 182.

ismeretesek,¹ Nagyborosnyón a gör. kel.-temetőben valószínűleg római sírból, már római agyaglompák ismeretesek.²⁰⁰ Igen figyelemre méltó, hogy a községben „nagyobb méretű, téglákból épített, római... edényéget kemenczét tártak föl.“²⁰¹ Utóbbi két lelet már magában is, a Várhegy védelmének árnyékában, polgári településre, agyagműves telepre vall. Ez is megerősíti a déli sáv romanizációjára vonatkozó feltevésünket. Kovásznán a Várhegy (Tündérvár, Tündér Ilona vára), kúposan kiemelkedő hegy, csúcsán a várnyomok²⁰² között 1942. jún. 18-án SZÉKELY ZOLTÁN finoman iszapolt agyagból készült szürke római edény fenekét találta. Ugyanazon év július havában FERENCZI SÁNDOR ásatást végzett a várban s nemcsak római érmekeket és cserepeket talált, hanem — szíves közlése szerint — határozottan római jellegű falakra bukkant. A vár maradványairól és leleteiről FERENCZI tanulmánya fog bennünket tájékoztatni. ORBÁN BALÁZS szerint²⁰³ három kőfal vette körül s fennlapján köralakú, átmérője pedig 45 lépésnyi. — A Várhegy felett a kommandói magaslati (1000 métert meghaladó) teknőben a rómaiságnak semmi nyomát sem leltük. Völgyzáró külső erődítés lehetett tehát a kovásznai Várhegyen. Az Ojtoz felé vezető utat, ill. sávot (amelyet egyrészt a mocsár és Feketeügy védett) kelet felől ily völgyzáró erődöknek kellett biztosítani, amelyek Kovászna után különösen *Gelence*²⁰⁴ és *Ozsdola*²⁰⁵ mellett még megkeresendők. Természetesen, mint a Tündérvárnál is, utóbbi helyeken előzményekkel is kell számolnunk.

Bereck.

Mielőtt az Ojtozi szorossal s annak táborával foglalkoznánk, igyekszünk röviden számbavenni a *Kézdivásárhely* körüli leleteket. Azon feltevésünknek megfelelően, hogy a Feketeügytől ény-ra eső terület nem volt romanizálva, a leletanyag nagyon ritka, római kori rommaradványok pedig mind a mai napig nem voltak e területen kimutathatók. *Alsó-Csernáton*: a ref. templomdomb körüli magaslatról idoloikat és római tárgyakat említ LÁSZLÓ FERENC.²⁰⁶ *Felső-Csernáton*: a „Csonka-torony“, vagy vár középkori.²⁰⁷ Ika-vára felé pedig semmi keresnivalója nem volt

²⁰⁰ T. (Téglás G.), Arch. Ért. 1888, 183 k.

²⁰¹ Múzeumi és Könyvtári Értesítő VI, 1912, 175.

²⁰² Kővári L., *Erdély építészeti emlékei* 1866, 48.

²⁰³ *A Székelyföld leírása* III, 1869, 154 kk.

²⁰⁴ V. ö. a Nagy-Vártetön (Aladár vára) és Kis-Vártetön, valamint a templomtól északra és délre említett romokat: Orbán B., *A Székelyföld leírása* III, 1869, 134 k. Gooss (*Chronik* 1876, 75) római császár-érmekeket említ innen.

²⁰⁵ A Putna völgyében „Plájások várának“ romjai: Orbán B., i. m. III, 1869, 133. — Arch. Ért. 1872, 319: Ozsolán lelt görög érmekeket említ.

²⁰⁶ Dolgozatok II, 1911, 182.

²⁰⁷ Ferenczi Sándor, *Anuarul Comis. Monum. Ist.* 1926—28, 243.

a római határvédelemnek. *Torja*: Bálványosvárnál nincs semmi római.²⁰⁸ ACKNER látott ugyan a Torja melletti hegyekben igen régi falakat, azonban semmiféle római jelleget nem tudott rajtuk megállapítani.²⁰⁹ Gooss is csak bronzkori kardpengét említ onnan.²¹⁰ ROEDIGER, minden közelebbi megjelölés nélkül, szinte beledobja az irodalomba az „alsótorjai castrum“ nevét, amiről sem annak előtte nem olvastunk, sem azóta nem hallottunk.²¹¹ *Kézdiszentlélek*: „Kézdivásárhelytől é-k-re a berecki castellumba vezető római (!?) út közelében“... a „Táncospad“-on „hatalmas méretű, római császárkori doliumon kívül a kiásott 3 kubikban rómaiakori tárgy nem került napvilágra“. Csak bronzkori emlékek kerültek felszínre.²¹² *Kézdivásárhely*, ahol 1942. júl. 15-én jártunk, semmiképpen sem mutat antik jelleget: nagy piac körüli kialakulása az alföldi, újabbközépkori keletű, városok képét ébreszti az emberben. TIMON tévesen ide teszi *Augusta Praetoria*-t.²¹³ Annak dacára, hogy e helyen „semmi rommaradvány nem mutatkozott“ (ORBÁN), egyetlen lelet alapján mégis római telep, sőt tábort képzeltek ide. Mindezt pedig egyetlen egy, az új ojtózi út építésénél a város é-k végén, 1844-ben talált lelet alapján tették. A bécsi múzeumba került lelet tényleg jelentős: egyebek között hat díszes bronzedényt tartalmazott, egyiken a készítő bélyegével, TALIO F(ecit) s egy alakos díszű fogantyúval.²¹⁴ A lelet sem épülettel (lakóhellyel), sem sírral nem volt kapcsolatban; már összetétele is elárulja, hogy nem használati, hanem díszedények voltak benne, amelyeket elrejtettek, talán éppen a szorosból való menekülés közben. Erre vall az is, hogy a depot-leleteknél szokásos nemesfém-tárgyak hiányoztak: azokat a menekülők vitték tovább magukkal. Másik magyarázat, hogy kereskedelmi készlethez tartozott: éppen a tartomány határán (erre vallanak a „barbár“ csiki területen is jelentkező szórványos római leletek) ilyen díszes fémtárgyakkal élénk kereskedést űzhettek, értékes nyersanyagot kaphattak értük a rómaiak. A

²⁰⁸ Ferenczi S., i. h. 243. — 1942. szept.—okt. hónapokban Ferenczi ásatásokat végzett a várban, a kolozsvári Keleti Újság szerint (1942. okt. 11.) „eddig semmiféle dák, vagy római emlék nem került elő.“ „Torjavárárt“ említi még Ferenczi S., i. h. 245. — Hogy Bálványosvár római alapokon épült volna, már Neigebauer is megcáfolta (*Dacien* 1851, 279 k).

²⁰⁹ *Röm. Alterthümer* 1857, 42.

²¹⁰ *Chronik* 1876, 59.

²¹¹ *Arch. Ért.* 1908, 86.

²¹² Múzeumi és Könyvtári Értesítő IX, 1915, 102 k.

²¹³ *Imago antiquae Hungariae* XV c.

²¹⁴ A leletnek igen nagy irodalma van. Az Akadémiai Értesítő 1843—44. évi kötetében többen is írtak róla (Érdy, Jankovich, Kállay). Az irodalmat közli Torma repertoriuma 118. — Mi ez alkalommal a topográfiai szempontból is számbajövő műveket említjük: Neigebauer, *Dacien* 1851, 280; Ackner, *Die röm. Alterthümer* 1857, 42 kk; Vass J., *Erdély a rómaiak alatt* 1863, 137; Orbán B., *A Székelyföld leírása* III, 1869, 101; Gooss, *Chronik* 1876, 121; Király Pál, *Dacia* II, 1894, 30.

csíki medence körül jelentkező római emlékek tehát kereskedelmi úton és nem a romanizáció révén jutottak el oda. Később párkányos téglá és két vízvezető cső került innen a Székely Nemzeti Múzeumba.²¹⁵ Ezek sem bizonyítanak római telep mellett, mert köztudomású, hogy ily szokatlan formájú készítményeket szívesen elhoztak még messzebből is; márpedig Berecknek közeli vásáros helye volt a város s így valószínűleg onnan, talán éppen egy vásárhelyi gazdának a berecki határban levő földjéről kerültek Vásárhelyre.

A Bereck fölötti hágó után kezdődő *Ojtozi szoros* ösidők óta egyik legfontosabb átjáró volt a civilizáltabb Kelet és Nyugat között, közelebbről az őskorban „egyik legfontosabb kultúrközvetítő Erdély és Moldova között”.²¹⁶ Nem kevésbé áll ez az ókorra, a római időkre, miként azt a moldvai és bessarábiai limes kutatásával kapcsolatban C. SCHUCHHARDT megállapítja.²¹⁷ Viszont el is túlozták ezen útvonal jelentőségét. Gooss, egyenesen azon lehetetlen állítást kockáztatja meg, hogy „nach Cassius Dios weiter unten zu citirender Stelle“ ezen az úton, tehát az Aquincum—Ulpianum—Dacia—Moldva—Bessarabia—Pontus több mint 1000 kilométeres útvonalon „die Jazygen freien Verkehr mit den Roxolanen zusichern liessen”.²¹⁸ ALFÖLDI ANDRÁS Kis- és Nagy-Oláhország soha nem romanizált s a birodalom testébe szervesen soha be nem kapcsolott jellegére, bánáti és tiszavidéki szarmata-leleteknek roxolán-rokonságára hivatkozva, ismert történeti események és irodalmi adatok²¹⁹ újabb lemérése alapján nagyszerű okfejtéssel bebizonyította, hogy ez az érintkezés a Havasalföldön, tehát Dácián kívül történt, ahol a két nép közötti határt az Olt képezte.²²⁰

A római tábor a hágóhoz vezető út, ill. völgy szájában, a községtől é-k-re, a Bereck-patak jobb partján, hegy lábánál levő lankán fekszik. **17. képen** (1. alatt) a tereprajzból is jól kivehető annak hossznegyszögű alakja. Ez a másik dáciai tábor, amelyet MARSIGLI lerajzolt (4. kép) és leírt.²²¹ Az nála is hossznegyszögű-

²¹⁵ A Székely Nemz. Múzeum Értesítője 1890, 58.

²¹⁶ Roska Márton, *Erdély őskora*. Kny. a Történeti Erdély-ből 1936, 52.

²¹⁷ *Wälle und Chausseen im südlichen und östlichen Dacien*. Arch. Epigr. Mitth. IX, 1885, 202 kk. „Von Porolissum zum Oitosch, den Trotusch hinunter, quer durch die Moldau zum Pruth und am bessarabischen Limes entlang bekämen wir die directeste Verbindung zwischen dem nördlichen Dacien und dem schwarzen Meere“ (225. l.).

²¹⁸ *Studien zur Geografie und Geschichte des Traianischen Daciens*. Schässburger Gymnasialprogramm v. J. 1873—4. 1874, 47.

²¹⁹ Jordanes: „ab oriente Aroxolani, ab occasu Iazyges... Iazyges ab Aroxolanis Aluta tantum fluvio segregantur.“

²²⁰ *Die Roxolanen in der Walachei*. Bericht über den VI. internationalen Kongress für Archäologie, Berlin 21—26. August 1939. Berlin 1940, 528 kk.

²²¹ *Danubius Pannonico Mysicus* 1726. II, 59: „Figura XXVI. BEREZ. Fortalitium ex terra, interjectis lapidibus constructum, figurae

nek látszik, egyik hosszanti oldalán nyílást (kaput) látunk. KIEPERT *Angustia*-val azonosítja (angustiae-hegyszoros).²²² A hagyomány ezen még ma is igen jól kivehető alkotást, erődöt *Benet úr-vára*,²²³ illetőleg *Veneturné-vára* néven tartotta számon; mint a többit, ezt is átszöve regékkel.

A római telep nyomairól s első, mégpedig jelentős emlékeről először a XVI. század közepén VERANCICS ANTAL értesít,²²⁴ Kr. u. 92. jún. 14-én kelt és Berecken 1547-ben lelt katonai diploma kapcsán.²²⁵ NEIGEBAUR sem a tábort, sem a diplomát nem említi, hanem csak a szorosban levő *Rákóczi-várról* állapítja meg, hogy nyoma sincs annak, mintha római alapjai lennének. Egyébként a szorosban vonuló út átépítése kapcsán felszínre került kisebb leleteket sorol fel.²²⁶ A berecki „régí sáncok és árkok“ között lelt római bélyeges téglákról emlékezik ACKNER; sajnos nem mondja meg milyen bélyegekről van szó. A Rákóczi-vár római eredetét ő is tagadja SCHEINTL vitatkozva, akit félreértett, mert SCHEINTL valójában a táborról és nem a Rákóczi-várról beszélt.²²⁷ IPOLYI csak ACKNERT idézi röviden.²²⁸ Majdnem szó szerint ugyanazt citálja a soha semmi eredetit nem mondó VASS JÓZSEF.²²⁹ Ézúttal MARSIGLI után a legelső értelmes leírást KÖVÁRINÁL találjuk, aki szerint a vár „szabálytalan négyszögű volt, hossza mintegy 200 lépés, a vársáncszerű mélyedés, és ormó még mind jeleli. Római castrum lehetett.“²³⁰ Természetesen a legrészletesebb leírást *mai napig* (!) itt is ORBÁN BALÁZSNAK köszönhetjük, aki szerint a „római castrum... mintegy 24 lábnyira kiemelkedő magaslaton fekszik; alakja szabálytalan négyszög, keleti és nyugati oldalhossza 240 lépés, északi és déli oldala 185 lépés... a vártért 5 öl széles és 4 öl magas gátöny vagy ormósodás övezi, mely bárhol is felásatva, falmaradványokat, falrakatokat s nagy mennyiségű tégladarabokat tár fel. Bejárat látszólag a déli oldalon volt, hol

quadratae, longitudine sua. 70. latitudine 60. orgyas aequans. Conspicitur in planitie Vallis, in qua transitus e Transilvania in Moldaviam hoc Fortalitio a Romanis communitus fuisse a nobis creditur.“

²²² Finály G., *Nomenclator*... 1912. 21 és 28. — Tomaschek, szerinte, *Angustia*-t a vöröstoronyá szorosba helyezi.

²²³ Scheint, *Das Land und Volk der Szeckler*, 1833, 116: „An dem Fusse des Berges *Beretzki* liegt das Schloss *Ojtos* in Ruin; es war ein Gränzschloss wahrscheinlich der Römer, und ist ganz in Verfall, früher soll es *Bennet-Úr-Vára*, *Arx Domini Benedicti* geheissen haben.“

²²⁴ Verancsics Antal levele Honther Jánoshoz a berecki diploma iránt. *Monum. Hung. Hist.* II. o. Írók IX, 1860, VI, 288, CXXXII. sz. — U. a. tárgyban Vagner Bálinthoz. U. o. VI, 316, CXXXIII. sz. — Szalay, *Verancsics Antal összes munkái* VI, 288. — Az 1547. dec. 15-én kelt levélben többek között *vestigia urbis cuiusdam pervetustae*-t említ.

²²⁵ CIL XVI 37 (1936, Nesselhauf. Irodalom).

²²⁶ *Dacien* 1851, 281.

²²⁷ *Die röm. Alterthümer* 1857, 44.

²²⁸ Arch. Közlemények II, 1861, 251 (171. és 174. sz. a.).

²²⁹ *Erdély a rómaiak alatt* 1863, 118.

²³⁰ *Erdély építészeti emlékei* 1866, 49.

a töltés 6—7 öl magas. Szögbástyái nem voltak, legalább azoknak ma semmi nyoma nem látszik.²³¹ A jazyg-roxolán-érintkezés útjáról szóló, már ismertetett, helyen Gooss a berecki tábornak és diplomát is megemlíti;²³² más alkalommal (ORBÁN után) már részletesebben is szól utóbbi maradványokról.²³³

1877. július elején és augusztus végén CSEREYNÉ (imecsfalvai gyűjtő) ásatott a táborban, amely alkalomból Vassady házitanító levázolta Gooss számára a tábornak (sarokbástyákkal, négy kapunyílással és kikövezett *via principalis*-szal) s annak környékét.²³⁴ Főleg az ojtózi szoros fontosságát emeli ki KIRÁLY PÁL a táborral és „előre tolt speculáival“ kapcsolatban.²³⁵ TÉGLÁS GÁBOR már nem autopsia alapján foglalkozik a táborral, érmekkel, téglabélyegekkal.²³⁶ BUDAY, Gooss méretei alapján, egy cohors táborának tartja.²³⁷ FERENCZI SÁNDOR, aki nem a római kor szempontjából vizsgálta meg a háromszéki várakat, a római mellett nem talált benne középkori jeleket.²³⁸

A hivatalos román régészet az 1920-as évek végén PANAITESCU EMIL professzor vezetésével minden addiginál nagyobb arányú kutatást végzett a táborban, feltárván annak sarkait és kapunyílásait. Az ásatás eredményei szerint: „Le camp est de forme rectangulaire (180 m.×160 m.), les quatre portes ont été bien conservées, avec leurs tours rectangulaires également. Les quatre tours aux angles sont rondes.“²³⁹ A tábor keletkezésének idejére nézve PANAITESCU azt mondja: „Un'indicazione questa per stabilire che le torri di tal forma non sono anteriori al II° sec. d. Cr. e quindi che il castro è del periodo fra Traiano e Adriano.“²⁴⁰

²³¹ *A Székelyföld leírása* III, 1869, 124 k. — A román megszállás idején történt felásatásáról szóló igen szűkszavú beszámolás miatt fontosnak tartottuk ezen leírás közlését, mert az ásatás leírásából nem derül ki, hogy a kapukon és sarkokon kívül a táborfal is falazott volt-e, vagy csak földsáncsal van dolgunk.

²³² Segesvári gymn. programm 1874, 47.

²³³ *Chronik* 1876, 66; Arch. Epigr. Mitth. I, 1877, 33 és 113 k.

²³⁴ Arch. Epigr. Mitth. I, 1877, 113: „gepflasterte *via principalis*“.

²³⁵ *Dacia* I, 1893, 426 k.

²³⁶ Erdélyi Múzeum 1896, 417 és 1902, 149 kk.

²³⁷ Dolgozatok VII, 1916, 13 kk.

²³⁸ Anuarul Comis. Monum. Ist. 1926—28, 243.

²³⁹ Em. Panaitescu, *Le Limes Dacique. Nouvelles fouilles et nouveaux résultats*. Bulletin de la Section Hist. Acad. Roumaine XV, 1929, 76 k. Külön kiemelendőnek tartjuk a beszámolónak mind az egész táborra, mind a kapukra és tornyokra vonatkozó azon adatát, hogy azok jól konzerváltak voltak (!). Az 1. táblán a tábor rajza látható.

²⁴⁰ Panaitescu, *Castra Daciae*. Estratto dagli „Atti del 2° Congresso Nazionale di Studi Romani“. Roma 1931, 2 k. — Figyelemre méltó, amit a táborban lelt kerámiai anyagról olvasunk: „Fra i numerosi oggetti rinvenuti... è bene ricordare che la terra sigillata d'importazione si mescola nello stesso strato con i vasi più antichi, che il soldati romani usavano in questo lontano angolo dell'impero allo stesso modo della popolazione locale.“ Lásd C. Daicoviciu, *Le problème de la*

Az ásatási beszámolók nem mondanak semmit sem az árok-rendszeréről, nem közölnek egyetlen profilrajzot sem, ami éppen a leletek, különösen az agyagedények különfélesége miatt ez esetben igen fontos lenne. Annál inkább, mert a helyszíni szemlélet arról győz meg bennünket, hogy a tábor, amelynek belseje mélyen fekszik, nem platószerű, nem töltötték fel, mint a legtöbb magyarföldi tábornál láthattuk, tulajdonképpen földtábor volt. Ezt a gyanút ébresztette bennünk már MARSIGLI idézett leírása: *Fortalium ex terra, interjectis lapidibus constructum*. Ezért helyeztünk nagy súlyt Orbán Balázs ugyancsak idézett szavaira, amelyek táborfal helyett „gátonyról vagy ormósodásról“ beszélnek, amelyben azonban mégis találnak falmaradványokat. Különösen a kelta körgyűrűknél megfigyelhető eljárásra gondolunk, ahol a magasra hantolt sánc élén vékonyabb, sokszor csak szárazon rakott, fal alkotja a védmű legfelsőbb peremét. Ezért a berecki tábor még talán megvizsgálható lesz. Legértékesebb művei ugyanis — mint látni fogjuk — örökre elpusztultak az említett ásatás folyományaképpen. A földtáborra vonatkozó gyanujának egyébként C. DAICOVICIU hangot is adott: „A l'origine il était probablement un camp de terre.“²⁴¹

A tábortól nyugatra (17. képünkön a kettős árok után, jelzett helyen) levő, régóta „pince“ néven ismert épületnyomokban ORBÁN BALÁZS „a castrum védistenének volt templomát“ vagy, mint ez rendszeres szokásos, katonai fürdőt sejt.²⁴² Gooss egy alkalommal a „főtáborral“ szemben egy „kisebb erődöt“ vél ezen maradványokban felismerni.²⁴³ PANAITESCU egy ott lelt ólomcsővel bebizonyítotttnak látja a fürdő-rendeltetést.²⁴⁴

1942. július 15-iki helyszíni szemlélődésünk alkalmával megállapíthattuk, hogy a tábor körvonalai és nyugati kettős árka meglepően jól láthatók. Az említett ásatás a tábor legkiemelkedőbb, legbeszédesebb pontjain történt: feltárták a kapukat és sarkokat s a kiásott részeket szabadon hagyták enyészetnek és kőrablásnak. Igen könnyen hozzáférhető kőbányát nyitottak ezzel az építkező lakosságnak s az élve az alkalommal — a különben sem helyeselhető módszerrel szabaddá tett — műveket, a kapuk és saroktoronyok falait legtöbb helyen az utolsó alapig elhordta.

continuité en Dacie (Revue de Transylvanie VI) 1940, I. táblán 2. és 5. sz. a. levő edényeket!

²⁴¹ *La Transylvanie dans l'antiquité* 1938, 46, 1. jegyz. — U. o. 4. jegyzetben: „Il est probable que ce camp, postérieur à l'époque de Trajan et d'Hadrien, en a remplacé un autre de terre existant en ce lieu dès l'époque des guerres de Trajan contre les Daces (voir diplôme militaire... trouvé ici).“

²⁴² *A Székelyföld leírása* III, 1869, 124. — Gooss, *Chronik* 1876, 66 és Arch. Epigr. Mitth. I, 1877, 33.

²⁴³ Arch. Epigr. Mitth. I, 1877, 113.

²⁴⁴ *Castra Daciae* 1931, 3: „Alla distanza di 100 metri dal castro ho scoperto una costruzione che appartenne alle terme dell'accampamento. Un condotto di piombo, lungo m. 0,83 con un diametro di m. 0,10 ne è la prova.“

Így tűntek el azok örökre későbbi tanulmányozások elől. Le kell vonnunk ezen szomorú esetből a tanulságot: a maradványokat a (metszetszéssel és nem körülményekkel történő) megvizsgálás után legjobb újból befedni, mert az omladék-domborulatok minden időkre jellegzetesen mutatják azok alakját. Amennyiben azonban azok prezentálása mellett döntünk (mint pl. hazánkban Aquincumban, Nógrádverőcén, Nagytétényben vagy Szombat-helyen), akkor kötelességünk azok ember és elemek (fagy, víz, stb.) elleni időtálló megvédéséről gondoskodni.

A 180×160 m nagyság még ezres cohors befogadására is alkalmas volt. E tekintetben — eddigi felszíni vizsgálódásunk alapján — az óvárhegyi, sóváradi és homoródszentpáli táborok mérhetőek össze vele. Meglepően magasan és épen maradtak meg sáncai és egy részletes kutatás számára igen tanulságosak lesznek, különösen a nyugati oldalon jól látható kettős védőárkának metszetei. Mint már említettem, legnagyobb meglepetést mélyen fekvő belső szintje okozta; az az érzésünk, hogy a földtáborból körözdé váló átépítés után sem töltötték fel. Már most leszűhetünk ebből két dolgot: a földtáboroknak, mint hevenyészett sáncoknak belső szintje nem emelkedett még ki, ez a kőtáborrá való átépítéssel járt együtt; másodszer a berecki tábor átmeneti helyzete a földtáborból a primitívebb rendszerű kőtáborba a pannoniai és dáciai magyarföldi kőtáborok átépítéséhez is értékes időbeli támpontot szolgáltathat.

Ami a tábor belső alaprajzát illeti, említett ásatás e tekintetbeni eredményei nem ismeretesek. Helyszíni szemlélődésünk alapján úgy látnánk a helyzetet, hogy sok masszívabb anyagból készült építmény nem igen lehetett benne, a legtöbb épület fából s azok nagyrésze is a falakhoz tapadóan épülhetett. Ez természetesen csak feltevés, amit a terepalakulatból mernék következtetni, amit azonban az ásatás épp úgy megcáfolhat, mint megerősíthet. PANAITESCU egyébként jó, a kettős árokrendszert is feltüntető, rajzán a *via principalis* kapuinak elnevezése mintha el lenne cserélve.

A táborról nyugatra kiásott s a végpusztulásnak nyitva ott hagyott maradványokban (17. kép 2) a vékony ólomcső-darab dacára sem tudunk biztosan fürdőt látni. A romok, már amennyire ottjártunkkor megvoltak, nem fürdő-jellegűek; éppen a PANAITESCU-féle alaprajz arról győzne meg bennünket, hogy nagyobb villával, vagy lakóházzal van dolgunk. A feltételezett *via principalis* ny felé a „Farkas-vár“ nevű hatalmas, széles dombháton a Feketeügynek tart. A dombhát mai felszíne *romváros jellegét* kelti bennünk. A tábor mögött, annak védett hátterében e helyen a polgári település, vagy éppen a táborral kapcsolatos *canabae*²⁴⁵ lenne keresendő. Hogy telep, ill. rom-hellyel

²⁴⁵ Daicovicu, aki a földtábor is helyesen ítélte meg, a *canabae*-re is céloz: *Le problème de la continuité en Dacie*. Rev. de Transylvanie VI, 1940, 33: „Les fouilles de M. Em. Panaitescu au camp et aux canabae...”

van dolgunk, azt már a dombhát „vár“ elnevezése is kétségtelenné teszi; egyébként a köves talaj, amennyire a lábon álló gabona miatt megállapíthattuk, feltevésünket szintén alátámasztja. A képünkön látható 595. m. pont melletti út a Farkas-vár nyúlványán jelzi ezen romterületet egykor átszelt és a via principalisban folytatódó út irányát (17. kép).

Feliratos emlék, az említett katonai diplomán kívül, a táborból és környékéről nem ismeretes. Az ásatás sem produkált irlyet, mert arról a szűkszavú beszámoló megemlékezne. Ismeretek azonban téglabélyegek, amelyek fényt vetnek a táborban állomásozó csapatokra. Már ORBÁN BALÁZS említi, hogy 1866-ban a berecki tanácsháznál COH HIS *coh(ors) His(panorum)*²⁴⁶ és COH I BRAC *coh(ors) I Brac(araugustanorum)*²⁴⁷ bélyeggel ellátott egy-egy téglát látott.²⁴⁸ Az említett CSEREYNÉ-féle 1877. évi ásatásból nemcsak fenti bélyeggel ellátott újabb téglák kerültek elő, Gooss szerint,²⁴⁹ hanem a csapatszám-nélküli COH BRAC-bélyegűek is. Római téglákat említ innen a Délmagyarországi Tört. és Rég. Társulat Értesítője is.²⁵⁰ A Székely Nemzeti Múzeumban is ismeretes már régebről 3 drb COH HIS- és 5 drb COH I BRAC-bélyegű, innen való téгла.²⁵¹ BUDAY ÁRPÁD mindkét bélyeg variánsait, amelyek között COH I BR is szerepel a Székely Nemz. Múzeumban, rajzban is közölve azt igyekszik megállapítani, hogy először a *cohors Hispanorum* táborozott volna Berecken, mégpedig már Traianus első hadjárata idején; ezt válthatta fel a *cohors I Bracaraugustanorum*, amely még az első század végén Dalmáciában volt, viszont — feliratok és katonai diplomák tanúsága szerint — legalább is Kr. u. 134-ig Moesia inferiorban, fenti téglabélyegek értelmében pedig éppen Berecken is állomásozott.²⁵² Ez lehetett a tábor tulajdonképpeni csapatteste, mert a másik csapatnak, a *cohors Hispanorum*-nak bélyegeivel, mint láttuk, Komolló táborában is találkoztunk.²⁵³ TÉGLÁS GÁBOR egy sajtóhibáktól hemzsegő publikációban a Székely Nemzeti Múzeumból a COH III HIS és a LEG III bélyegeit is közli.²⁵⁴

Az Ojtozi szorost ez alkalommal nem tekinthettük meg. A Rákóczi-vár római előzményét, mint hallottuk, NEIGEBAUR, ACKNER egyformán tagadják, ORBÁN BALÁZS sem állítja,²⁵⁵ négy-

²⁴⁶ CIL III 8074, 17. A segesvári gimnáziumban.

²⁴⁷ CIL III 8074, 9.

²⁴⁸ *A Székelyföld leírása* III, 1869, 124. — Gooss, *Chronik* 1876, 66 és *Arch. Epigr. Mitth.* I, 1877, 33.

²⁴⁹ *Arch. Epigr. Mitth.* I, 1877, 113 k.

²⁵⁰ III, 1877, 195 k.

²⁵¹ *A Székely Nemz. Múz. Értesítője* 1890, 58.

²⁵² *Dolgozatok* VII, 1916, 13 kk.

²⁵³ E bélyegekre, ill. csapatokra nézve v. ö. Christescu, *Istoria militară a Daciei Romane* 1937, 48, 51, 183 és 188.

²⁵⁴ *Neue Beiträge zur Inschriftenkunde Dakiens.* Klio: Beiträge zur alten Geschichte XI, 1911, 499.

²⁵⁵ *A Székelyföld leírása* III, 1869, 127.

szögű alakja, 100×50 lépésnyi nagysága mégis arra késztetnek, hogy a nem kimondottan középkori alaprajzú várat adandó alkalommal alsóbb részeiben megvizsgálják. Annál inkább, mert leletek a szorosban is jelentkeznek. Itt csak a *sósmezei* nagy római császárkori *ezüst-dénárleletre* utalunk, amely 1877. jún. 27-én került elő s 16 fontot nyomott: Nerotól Commodusig terjedő érmek voltak benne elrejtve.²⁵⁶

A tábornak délfelé legközelebbi kommunikációs pontja *Kézdi-Mártonos* fölötti Kápolna-hegyen keresendő, az ú. n. „Kápolna-szer“ már magában is régi maradvány emléke lehet.²⁵⁷

A daciai keleti határvédő-vonal utolsó szakaszának befejezéséül megemlítjük még PANAITESCU, eddig még semmivel alá nem támasztható feltételezését, hogy Berecktól északra a Kárpátok vonalának hosszában, a többi szoros (Gyimes, Békás, Tölgyes) előtt is lehettek segédesapatok táborhelyei, amelyek védték volna ezen fontos átjárókat.²⁵⁸ Továbbiakban Kárpát-limes esetleges létezését kockáztatja meg. Meg vagyunk győződve arról, hogy az európai műveltségű kutató, a helyzet alaposabb ismeretében ma már maga sem hisz ennek lehetőségében.

V. MAROSVÁSÁRHELY—MAROSKERESZTÚR.

A keleti határszakasz második vonalának csak egyetlen ú. n. gyűjtő tábora tanulmányozható a magyar régészettudomány részéről a mai országhatárok mellett. A III. fejezetben ismertetett rendszer szerint ez a Maros völgyében Marosvásárhely és a Nyárád torkolata között kereshető. *Nyárádtő* és *Malomfalva* főként római utakkal kapcsolatban, illetve mint folyóátkelő pont ismeretesek.¹ Egyesek szerint a Mikházára vezető út Nyárádtőnél ágazott volna el a Maros-menti úttól.² ORBÁN BALÁZS úgy véli, hogy *Maroskeresztúr* volt az a pont, ahol az elágazás történt. Ő ismerte fel egyébként először a falu é-k végétől 600 lépésre levő „Földvárt“ (18. képen a Csonka berek alatti terület) római épít-

²⁵⁶ Gooss, Arch. Epigr. Mitth. I, 1877, 125. — Délmagyarországi Tört. és Rég. Ért. III, 1877, 195.

²⁵⁷ V. ö. Orbán B., *A Székelyföld leírása* III, 1869, 133.

²⁵⁸ *Le limes Dacique* ... Acad. Roumaine. Bull. de la Sect. Hist. XV, 1929, 77: „... il y ait eu d'autres camps auxiliaires qui défendaient ces passages importants. Les traces de ce limes dans les montagnes de Gheorgheni (Görgény), devant le col de Bicz (Békás), ont été signalées une seule fois, mais le limes carpathique, en tant que le secteur du limes dacique, reste encore à étudier.“

¹ Ackner (*Die Colonien u. milit. Standlager der Römer in Dacien*. Jb. d. e. Comm. Kny. 1857, 16 k) a mindkét helyen található épületmaradványok, téglák, cserepek, továbbá a Maros mindkét partján megállapított út alapján ide helyezi *Napoca*-t. — U. a., *Die röm. Alterthümer* 1857, 29. — Neigebaur, *Dacien* 1851, 246 k. — Orbán B., *A Székelyföld leírása* IV, 1870, 219. — Gooss, *Chronik* 1876, 91 és 96.

² Finály Gábor, *Nomenclator* ... 1912, 49.